

[illegible][illegible][illegible]

[illegible][illegible][illegible]

[illegible]

The image shows a long, narrow, light-colored object, possibly a piece of wood or a scroll, with three circular holes punched along its length. The object is covered in dense, handwritten text in Devanagari script, which is mostly illegible due to the image quality and the angle of the text.

[illegible][illegible]

A photograph of a long, narrow, brown leather binding strip, likely a spine or cover, showing signs of wear and discoloration. The strip is oriented horizontally and features two small, circular holes near the center. The texture of the leather is visible, and the edges are slightly frayed.

The image shows a fragment of an ancient papyrus scroll. The text is written in a cursive script, likely Greek or Latin, and is arranged in several horizontal lines. The fragment is dark brown and appears to be a piece of a larger document. The text is heavily damaged, with many characters being illegible due to wear and tear. The fragment is long and narrow, with a slightly irregular shape. The text is written in a dark ink, and the background of the papyrus is a lighter, yellowish-brown color. The fragment is shown against a dark background, which makes the text stand out. The overall appearance is that of an ancient, well-preserved but still damaged piece of writing.

A long, narrow, dark brown leather binding strip, likely a spine or cover edge, showing signs of wear and discoloration. The strip is heavily textured and appears to be made of multiple layers or is very thick. It is positioned horizontally against a light background.

A long, narrow, light-colored object, possibly a piece of wood or bone, with two circular holes near the right end. It has faint, illegible markings along its length.

A photograph of a long, narrow, heavily damaged and stained piece of parchment or paper. The surface is dark brown with numerous holes, tears, and areas of discoloration. Faint, illegible text is visible in some sections, particularly along the top and bottom edges. A small, dark, rectangular object is visible near the top center.

A photograph of a long, narrow, light-colored object, possibly a piece of wood or bone, with faint, illegible markings or text along its length. The object is oriented horizontally and appears to be a fragment of an ancient artifact.

A photograph of a long, narrow, rectangular object, possibly a piece of wood or a book cover, showing significant wear, discoloration, and a large, irregular hole or indentation near the center. The object is resting on a dark surface.

Fragment of a papyrus scroll with Hebrew text. The text is written in a cursive script, typical of the Second Temple period. The fragment shows several lines of text, with some characters appearing to be in a different script or dialect. The papyrus is dark brown and shows signs of wear and tear.

Fragment of a papyrus scroll with Hebrew text. The text is written in a cursive script, typical of the Second Temple period. The fragment shows several lines of text, with some characters appearing to be in a different script or dialect. The papyrus is dark brown and shows signs of wear and tear.

Fragment of a papyrus scroll with Hebrew text. The text is written in a cursive script, typical of the Second Temple period. The fragment shows several lines of text, with some characters appearing to be in a different script or dialect. The papyrus is dark brown and shows signs of wear and tear.

Fragment of a papyrus scroll with Hebrew text. The text is written in a cursive script, typical of the Second Temple period. The fragment shows several lines of text, with some characters appearing to be in a different script or dialect. The papyrus is dark brown and shows signs of wear and tear.

Handwritten text in Devanagari script on a palm leaf. The text is arranged in approximately 15 horizontal lines. There are two circular holes visible on the right side of the leaf, used for threading a cord to bind multiple leaves together.

Handwritten text in Devanagari script on a palm leaf. The text is arranged in approximately 15 horizontal lines. There are two circular holes visible on the right side of the leaf, used for threading a cord to bind multiple leaves together.

Handwritten text in Devanagari script on a palm leaf. The text is arranged in approximately 15 horizontal lines. There are two circular holes visible on the right side of the leaf, used for threading a cord to bind multiple leaves together.

Handwritten text in Devanagari script on a palm leaf. The text is arranged in approximately 15 horizontal lines. There are two circular holes visible on the right side of the leaf, used for threading a cord to bind multiple leaves together.

This image shows a fragment of an ancient papyrus scroll. The text is written in a cursive script, likely from the Hellenistic or Roman period. The fragment is narrow and shows signs of significant wear and damage, with missing sections at the top and left edges. The handwriting is dense and fills the visible space of the fragment.

[illegible]

[Faint handwritten text in Devanagari script, likely bleed-through from the reverse side of the page.]

[Faint handwritten Devanagari script across multiple lines]

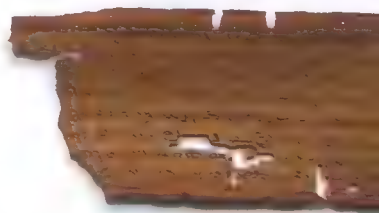
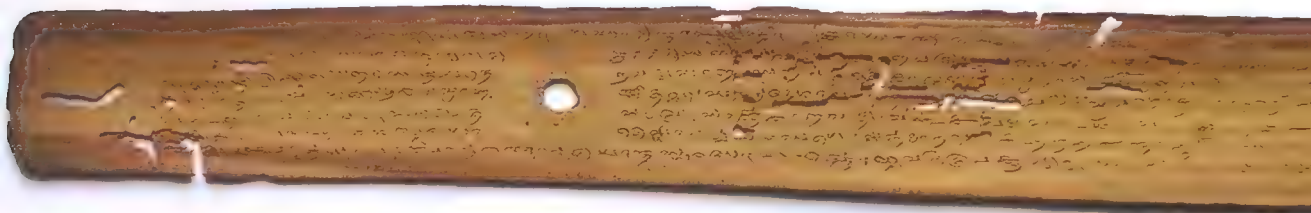
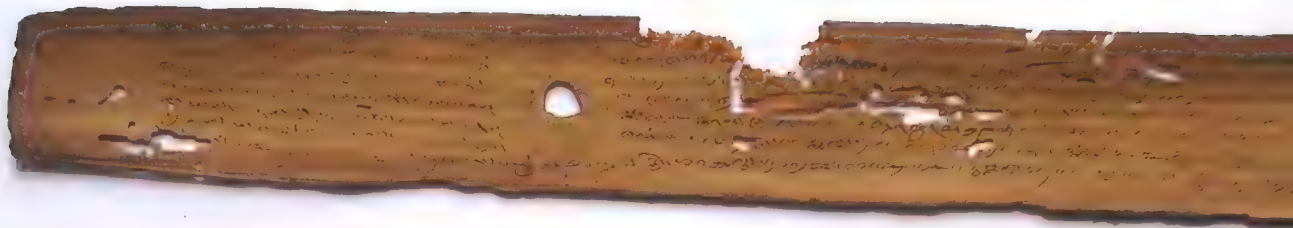
This image shows a long, narrow, light-colored object, possibly a piece of wood or bone, with several small, dark, circular holes or indentations along its length. The object is oriented horizontally and appears to be a fragment of a larger structure.

[Faint handwritten text in Devanagari script, likely bleed-through from the reverse side of the page.]

This image shows a fragment of an ancient Hebrew manuscript, possibly a page from the Bible. The text is written in Hebrew script, arranged in two columns. The fragment is dark brown, possibly leather or parchment, and shows significant wear, including numerous holes, tears, and discoloration. The left column is more legible than the right, which is heavily obscured by damage. The fragment is set against a dark background.

This image shows a single, elongated palm-leaf manuscript. The text is written in a South Indian script, possibly Grantha or Tamil, and is organized into approximately six horizontal lines. The leaf itself is light brown and shows signs of age, including some staining and a slightly irregular edge. The handwriting is clear but somewhat faded in places. The strip is oriented horizontally and appears to be a fragment of a larger collection of leaves.

Handwritten text in Tamil script on a palm leaf. The text is arranged in approximately 10 horizontal lines. There is a small circular hole on the left side and a larger, irregular tear on the right side.

Handwritten text in Tamil script on a palm leaf. The text is arranged in approximately 10 horizontal lines. There is a small circular hole on the left side and a small notch on the right side.

Handwritten text in Tamil script on a palm leaf. The text is arranged in approximately 10 horizontal lines. The leaf is heavily damaged and fragmented, with a jagged right edge.

Handwritten text in Tamil script on a palm leaf, featuring a central hole for binding. The text is arranged in approximately 10 horizontal lines across the length of the leaf.

Handwritten text in Tamil script on a palm leaf, featuring a central hole for binding. The text is arranged in approximately 10 horizontal lines across the length of the leaf.

Handwritten text in Tamil script on a palm leaf, featuring a central hole for binding. The text is arranged in approximately 10 horizontal lines across the length of the leaf.

Handwritten text in an ancient script, likely Tamil, on a palm leaf. The text is arranged in approximately 15 horizontal lines. A single circular hole is visible near the center of the leaf, used for threading a cord to bind multiple leaves together. The leaf shows signs of age, including discoloration and some surface damage.

Handwritten text in an ancient script, likely Tamil, on a palm leaf. The text is arranged in approximately 15 horizontal lines. A single circular hole is visible near the center of the leaf, used for threading a cord to bind multiple leaves together. The leaf shows signs of age, including discoloration and some surface damage.

Handwritten text in an ancient script, likely Tamil, on a palm leaf. The text is arranged in approximately 15 horizontal lines. A single circular hole is visible near the center of the leaf, used for threading a cord to bind multiple leaves together. The leaf shows signs of age, including discoloration and some surface damage.

Handwritten text in Tamil script on a palm leaf. The text is arranged in two columns, separated by a central hole. The script is in an older form, likely from the 18th or 19th century. The leaf is brown and shows signs of age and wear.

Handwritten text in Tamil script on a palm leaf. The text is arranged in two columns, separated by a central hole. The script is in an older form, likely from the 18th or 19th century. The leaf is brown and shows signs of age and wear.

Handwritten text in Tamil script on a palm leaf. The text is arranged in two columns, separated by a central hole. The script is in an older form, likely from the 18th or 19th century. The leaf is brown and shows signs of age and wear.

617

रउपपद्यते। लत्वविधानाद्यानि पराणि अकार्षीति तां नि लकारे यथास्युरिति। कानि पुनस्तां नि। लुतः स्वरितो
 द्विर्वचनं। कृत् स शिख। प्रकृत् स। कृत् स चानिति। यच्चा शक्तिजभसा धुश ह रूप तदनुकरया स्यापि सा धुत्वमिष्यते। त
 स्थस्यापि लकारस्याकार्यप्रतिपत्त्यर्थमुपदेशः क्रियते। कृतक इति प्रयोक्तव्ये शक्तिवैकल्यात् कुमाप्यालित क इ
 ति प्रयुक्तं। तदप्यनु करोति। कुर्मायुः त क इत्याहेति॥ २॥ ॥ एओउ॥ ॥ एओइत्येतौ वर्णौ पुपदित्र्याते उकारमि
 तं करोति प्रत्याहाराच्च। तस्य ग्रहणं भवत्येकेन। एडिपर रूपमित्येकारेण॥ ३॥ ॥ ऐओच॥ ॥ ऐओइत्येतौ वर्णौ पु
 पदित्र्यसंस्थितिवकारमितं करोति प्रत्याहारार्थं। तस्य ग्रहणं भवति वतुभिः। अचः परस्मिन् पूर्वविधावित्यकारे
 ण। इत् एकावो प्रत्ययवञ्चेतीकारेण। एकोयवायाव इत्येकारेण। वृद्धिर्दे जित्येकारेण। प्रत्याहारेणु बंधानां
 कथमन्यग्रहणे पुन। आवा रा द प्रधानत्वाद्धोपश्च बलवत्तरा। वर्णेषु ये वर्णौ मुक देवा वर्णैरितरसमाना कृतयस्ते
 उतत्कार्येन संवृति। श्रयातुकारिणो हितेन पुनस्त एवा। एयकप्रयत्ननिर्वत्यदि वर्णमिच्छंत्वा चापिः। लुङ्दिधि
 लादेवा विनामे पुल्लृक्कारे प्रतिविधा तव्या। लुङ्दिधौ कृत्कारग्रहणम्। आनुधनुः। लादेशो कृत्कारग्रहणं
 म। प्रकृत् स। विनामे पुल्लृक्कारग्रहणं कृत्कारम्॥ ५॥ ॥ हयवर इ॥ ॥ हयवर इत्येतां वर्णानुपदिश्य हका
 ओने टकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम्। तस्य ग्रहणं भवत्येकेन दाश्चोटीत्यकारेण। अयं रेकाय कारास्य उ

महागणपतये नमः ॥ श्रीसरस्वत्ये नमः ॥ ॥ ७ ॥ ॥ हतौ भाषेतथा धातुना मपारायणादि पुं विभक्तिः
 स्यते त्रस्य क्रियते सारसं ग्रहः ॥ १ ॥ इष्टुप संख्यातवती शुद्धगणविहृत गृहस्वार्था ॥ इत्यनस्य सिद्धि
 विभक्तिकादिका नाम ॥ २ ॥ व्याकरणस्य शारीरं परिनिष्ठित शास्त्रकार्यं मेतावत् ॥ शिष्टः परिकरं स्वधः क्रियते
 स्वार्थकारेण ॥ ३ ॥ अथ शास्त्रांशु शासनं । केनां शास्त्रांशु लोकि कानां वैदिकानां च । कथं मुद्रा सव । प्रकृत्यादि
 लाघवेन शास्त्रं प्रहृत्यर्थः ॥ ॥ अत्र उ ए ॥ ॥ अत्र उ रत्यनेन क्रमेण वर्णानुपदिश्यां तरेण कारमितं करीत
 प्रत्याहारार्थः । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन उर ए पर इत्यकारेण । इत्स्वमवर्णं प्रयोगे संवृतम् । दीर्घमुतयोस्तु वि
 हृतत्वम् । तेषां स्वरूपे प्रसिद्धार्थसंकार इह शास्त्रे विहृतः । प्रतिज्ञायते । तस्य प्रयोगार्थं अत्र शास्त्रांते
 प्रत्यापत्तिः कदिष्यते ॥ १ ॥ ॥ कलक ॥ ॥ कल इत्येतौ वर्णानुपदिश्य र्वांशो ते ककारमितं करोति प्रत्याहारार्थं
 तस्य ग्रहणं त्रिभिः । अकः सवर्णदीर्घ इत्यकारेण । इको गुणहृदी इतीकारेण । उक्तं च स्फकारेण । अ
 कारादयो वर्णाः प्रउरप्रयोगविषयास्तेषां सुज्ञानमुपदेशो प्रयोजनः । नृकारस्तु कृपिस्थ एव प्रयुज्यते कृ
 पश्च ध्वंवा सिद्धमिति लत्वमसिद्धं । तस्यासिद्धत्वात् । ककार एवाकार्यालिप्तविष्यति इति किमर्थं लका

पदिश्यते तस्य यद्ग्रहणेन च ग्रहणे सति स्वर्णयति प्रातर्नयतीत्यत्र यरोनुनासिके व्यंजने नुनासिके वेत्यनुनासि
 कः प्राप्नोति । मडकदौ च डकदौ इत्यत्र अचोरहाभ्यां हे इति द्विवर्जनं प्राप्नोति । कुण्डरथेन वनं रथेन इत्यत्रा
 उस्वारस्य ययि परसवर्ण इति परसवर्णः प्राप्नोति । नेषदोषः । आकृतौ पदार्थसमुदाये सकृच्छये लक्षणं प्रव
 र्त्तते इत्येतस्मिन् दर्शने । यरोनुनासिके नुनासिके वांतरतमो भवतीत्येवमेतत्सुवर्त्तते । तदनेन गकारादीनां
 कारादयो यथा संस्थानतोऽणत आंतरतमास्ते विहिताः । ये तु नस्थानतो नापि उणतः स्थानमात्रेण गुण
 मात्रेण वांतरतमास्ते सर्वे निवर्त्तिताः इति स्थानं सर्वे मात्रांतरतमो रेफस्य एका रोन भवति । द्विवर्जनं पिरे
 इत्ययं रेतर्भावे सति यकार्यं प्राप्तं तसाक्षाच्छिष्टेन निमित्तभावेन बाध्यत इति न हि कृत्यते रेफः । अनु
 स्वारस्य ययि परसवर्ण इत्येतदप्यनुस्वारांतरतमं सकृदेव परसवर्णं विदधाति । न वरेफस्यानुस्वारांत
 रतमः सवर्णस्तीति न भविष्यति कुण्डरथेनेत्यत्र । अरामध्ये विसर्जनीयजिह्वा मूलीयोपध्माना यानुस्वा
 राणां उपदेशः कर्तव्यः । किं प्रयोजनं । उरः केण उरः वेण उरश्चैण उरव्येण इत्यत्राऽप्यकार्येपीति एतत्
 यथा स्यादिति ॥ १ ॥ ॥ ल ए ॥ ॥ ल इत्येकं वर्णमुपदिश्य र्वांशो ते एकारमितं करोति प्रत्याहारार्थं तस्य
 ग्रहणं भवति त्रिभिः । अलुदिसवर्णस्य वा प्रत्यय इत्यकारेण । इको रिति कारेण । इको य एवोति यकारेण ।

इत्यहं एतानि सर्वाण्यनेन एकाकारेण। अथ ग्रहणानि पूर्व एव अणुदिसवर्णबोस्य प्रत्यय इत्येतदेकमुनेना। अ
 शोके मथुमवग्रहणमेव तत्र न कियते। नैवं शोके। अतस्त्वनामपि हि सर्व एतानां ग्रहणमिष्यते। सत्यं तासु
 स्वरः तं लोके यं लोके मिति। अत्रानुस्वारस्यानुनासिकेयं यिपरसवर्णे कृते तस्य यं ग्रहणेन ग्रहणद्वि
 ननं यथा स्यादिति। हकारादिप्रकार उच्चारणार्थः। नानुबन्धः। लकारे त्वनुनासिके लसकः प्रतिज्ञायते। ते
 न उरएयपर इति प्रत्याहारग्रहणं भवति॥६॥ अमउ-एनम॥ अमउ-एनम इत्येतान्वर्णानुपदिश्य
 वंश्चोते मकारमितं करोति प्रत्याहारार्थं तस्य ग्रहणं भवति विभिः। पुमः स्वयं मपर इत्यकारेण हकारो यमो
 स्य मिहोप इति यकारेण। उ-मोऽस्या दविउ-मु एतत्प्रत्याहारग्रहणानि अकारेण भवति सिति मकारानुबन्धप्रत्या वक्षते। तथा स
 स्य इत्यते। के वित्सवर्ण एतानि प्रत्याहारार्थं तस्य ग्रहणं भवति विभिः। पुमः स्वयं मपर इत्यकारेण हकारो यमो
 तिउ-मोऽस्या दविउ-मु एतत्प्रत्याहारार्थं तस्य ग्रहणं भवति विभिः। पुमः स्वयं मपर इत्यकारेण हकारो यमो
 ति॥७॥ मृभज॥ मृम इत्येतौ वर्णानुपदिश्य एवंश्चोते लकारमितं करोति प्रत्याहारार्थं तस्य ग्रहणं भवत्ये
 केन अतो दीर्घो य जीतियकारेण॥८॥ यदध॥ यदध इत्येतान्वर्णानुपदिश्य वंश्चोते वकारमितं करो
 मिप्रत्याहारार्थं तस्य ग्रहणं भवत्ये। एकारो ब्रह्मो भवत्ये स तस्य स्थितिः। इति सकार भकारोभ्या॥९॥ अत्र वगउदद्वर॥
 ॥ अत्र वगउद इत्येतान्वर्णानुपदिश्य एवंश्चोते शकारमितं करोति। प्रत्याहारार्थं तस्य ग्रहणं भवति विभिः। भा

थं

कारस्य वयथा स्यात्। अदाभ्यां। यद्येवं ह्यवर इत्यत्र तर्हि किमर्थमुपदिश्यते। अग्रहणे उहृत्तिवेति हकारस्य
 ग्रहणं यथा स्यादिति। महा - हि सग देवो हसति। ब्राह्मणो हसति। हृत्तिवेत्तत्वं यथा स्यात्। एकस्मा-उ-ने एव
 ह्राभ्यां षस्त्रिभ्य एव कणमासुः। त्रयो वयो केतुभ्योऽयं यथोऽशोष इति॥१०॥ हृदिरादेव॥ हृदिरादेव संज्ञा
 त्वेन विधीयते प्रत्येकमादेवो वर्णानां सामान्येन तद्भाविता नाम तद्भाविता नव। तपर करणं मेज्यं मतादपि तं प
 रस्त्वपर इति। रवदे लकारादिषु विमात्रवत्तुमत्रि प्रसंगनिवृत्तयो आश्रयाय न। ऐतिका यन। ओप गव। ओप
 मन्त्यव। शालीय। मालीयः। हृदि प्रदेशः। सि विहृदिः परस्मैपदेणु। मृजे हृदिः। हृदियस्यावामादिस्तद्द
 नित्येवमादयः॥११॥ अदिङु एणः। गुणराष्ट्रः संज्ञात्वेन विधीयते प्रत्येकमादेवो वर्णानां सामान्येन तद्भाविता
 नां मतद्भाविता नव तपर करणं विहृत्सर्वोत्तरिता। वेता। स्तोता। पवन्ति। पवन्ति। गुणप्रदेशः। मिहृत् एणः
 एण्युः लुकोः। गुणो हृत्ते इत्येवमादयः॥१२॥ इको गुणहृत्। परिभाषया। स्थानिनियमार्थः। हृत्ति एणः। खरा
 लयाशिष्यमाणधिक एव स्थाने भवत इति वेदितव्यम्। वक्ष्यति। सार्वधातुका ईधातुक्रयोरंगस्य गुण इति। स
 इक एव स्थाने वेदितव्यम्। त रति। नयति। भवति। हृदिः खल्वपि। अकारात्। अहापीत्। इक इति किम्। आस
 यश्चरय्यं जनालो माभरत्। यानं ग्रायति उभितेति। पुनर्गुण हृदि ग्रहणे स्व संज्ञाविधाने नियमार्थं। इहमाभरत्
 योः पंथाः स इति मेति॥१३॥ नधातु ओलोप ईधातुके। धातेकदेशो धातुस्तस्य लोपो यस्मिन्ना ईधातुके त

भागोऽधोऽर्धस्य चोशीत्यकारेण हस्तिवैतिहकारेणानेद्विशिकृतीतिवकारेण। मूलांजमैत्राशीतिजकार मूला
 राभ्यां। एकाकीव शोभप्रभृत्तस्यसेधोरिति वकारेण॥११॥ ॥ रवप्रभृत्तस्यवटतवू॥ ॥ रवप्रभृत्तस्यवटतवू॥ ॥ रवप्रभृत्तस्यवटतवू॥
 एतुपदित्योतेवकार मितेकरोति प्रत्याहारार्थं। तस्य ग्रहणंभवत्येकेन। नश्च प्रकानिति हकारेण खग्रयन
 एतुतरार्थं॥११॥ ॥ कपय॥ ॥ कृपइत्येतो वणां पुपदित्य ध्रुवश्चांते एकारमितेकरोति प्रत्याहारार्थं। तस्य ग्रहणं
 भवतिवतुभिः। अनुस्वारस्यययिपरसवर्ण इतियकारेण मयउ जोवोवेति मकारेण। मया होम्यतरस्यामिति
 सकारेण। पुमः खय्यम्पइति र्वकारेण॥१२॥ ॥ द्राघस॥ ॥ द्राघसइत्येतान्वर्णानुपदित्यध्रुवश्चांते रेफमि
 वुरोति प्रत्याहारार्थं। तस्य ग्रहणंभवतिपंचभिः॥ यरोनुगासिकोवेतियकारेण। मूरोमृदिसवर्ण इति मकारेण। ख
 रिवेति र्वकारेण। अभ्यासेवर्णवैतिवकारेण। द्राघसवर्णः खयइति द्राकारेण॥१३॥ ॥ हळ॥ ॥ हळइत्येव्वर्णानुपदित्य
 ध्रुवश्चांते उकारमितेकरोति प्रत्याहारार्थं। तस्य ग्रहणं भवतिषड्भिः। अलोत्वास्वैउपधेयमकारेण। हलानन्तरा
 संयोगइति हकारेण। लोपोव्योर्वलोति वकारेण। रलोअपधाइलादेस्तश्चेति रेफेण। मूलोमृदोति मकारेण। श
 लइउपधादनिटः क्त्वाइति द्राकारेण। अथक्रिमर्थमुपदिष्टोपिहकारः। पुनरुपदिश्यते। कित्विकल्पकत्वादिधयो
 यथा स्फुरिति। स्निहित्वास्निहत्वा इत्यत्रलोअपधाइलादेस्तश्चेति कित्वा यथा स्यात्। छिहो छिहदिति। शल
 इउपधादनिटक्त्वाइति क्तो यथा स्यात्। रुदिदि। स्व विहूति बडादिल क्षण इ यथा स्यात्। मूलग्रहणेषुवह

द्राधधातुलोपंतवृत्तेयुण हृडी प्राप्नुतस्तेन भवतः। लोलुवः। पोलुवः। मरीमृजः। लोभ्यादिभ्योऽयं तेभ्यः पवाच
 विविहितेयजो विवेतिप्रउलु किकृतेतमेवावमाश्रित्येयुण हृडी प्राप्ति तयोः प्रतिषेधः। धातु ग्रहणं किमाल
 न्। उर्विता। रेउ सिपर्णन्येव। अनुबंधप्रत्ययोपेमाभूत्। रिषेहिंसार्थस्य विअत्ययान्तस्योदाहरणं। रेडिति। आ
 ईधातुकग्रहणं किं। विधानदो र्वषभो रो रवीति। सार्वधातुकमेमाभूत्। इकइत्येव। अभाजिरागः। भजो आमर्दने
 इत्यस्मा इतोः कर्त्तकर्वैरितुडि-विणरुक्ते। भजो अविणी तिनलोपेकृत्॥१४॥ ॥ ड्क् तिब॥ निमित्तसत्तमेपाडि
 त्निमित्तेयुण हृडी प्राप्नुतस्तेन भवतः। वितः। वितवान्। स्तुतः। स्तुतवान्। मित्रः। मित्रवान्। डि-ति खल्यपि। वि
 नुतः। विन्वति। मृष्टः। मृजति। गकारोप्यत्र न लभतोनिरिश्यते। ग्राजिस्थश्च लुः। जिष्ठुः। भरुः। इकइत्येव। का
 मयते। छेगवायनः। मृजे रजादोर्लक्ष्मि विभावाहृदि र्दिष्यते। लक्ष्मो नाम उण हृडि प्रतिषेधविषयः। परिमृ
 जंति। परिमार्जंति। परिममृजतुः। परिममार्जतुः। लक्ष्मधस्या व्यतिषेधः। अनविनर्व अकुरव अलुनवमि
 त्यादौ लकारस्य सत्यपि डि-लेया लुडोडि-इवने ज्ञापकं डि-तियत्कार्ये लकारे त न भवतीति॥१५॥ धीदी वे
 वीटा॥ दीधोवेवोरिटश्चयुण हृडी प्राप्नुतस्तेन भवतः। आदीधनं। आदीधकः। आविष्यनं। आविमकः। इ
 टः खल्यपि। श्रुः कणिता। इवो रणिता। हृडि रिटोन संभवति। लक्ष्मध गुणस्यात्र प्रतिषेधः॥१६॥ ॥ हलो नन्तरा
 संयोगः॥ ॥ भिनजाताये रज्जिश्चमवहिताः श्लिष्टाश्चरिता। हळः संयोगसंज्ञा भवति। समुदायः संज्ञी ज्ञातोवे

[illegible]

तदेव

म्यत्रादाडिम्यत्रादादितिकिं अमुकेऽत्र ॥१२॥ ॥ शो ॥ शो इति वै तत्पठ्ये सं सं भवति किं मिदं शो इति सु
 कामादे राश्वदसि नयुक्तेनाजवं धुवः अस्मिन् द्राष्टृहस्यती इति अस्मरति त्वरायो मेरयः त्वे इति
 मे इति ॥ द्वा दसमेकमुदाहरणम् ॥ अस्मिन् द्राष्टृहस्यती इति तत्र तथा पावात् इतरदु को किकममुकणं यु
 मे इति अस्मरति त्वे इति मि इति ॥१३॥ ॥ निपाते एकाजनाड् ॥ एकश्चासावब एकाव् ॥ निपाते एकाव् आ
 ड् वृजितिं प्रत्ययसंज्ञो भवति ॥ अत्रेहि इदं पश्य ॥ उ उ तिष्ठ ॥ आ एवं मन्यसे ॥ आ एवं किञ्च तत् ॥ निपात
 इतिकिं चकारेत् ॥ एकाजिति किं प्राग्नयेवाव मीरय ॥ अनाडि-ति किं अउदकोतात् ॥ ओदकोतात् ॥ मिमं
 यथ मनुव्रजेत् ॥ ईषदय क्रियायोगे मया द्वाभिर्विषयः ॥ एतमातडि-तं विद्यादाक्य स्मर एयो र इति ॥१४॥
 ॥ औत् ॥ ॥ निपात इतिवर्तते तत्स्योकारेण तर्तवधिः ॥ ओर्दतो निपातः प्रत्ययसंज्ञो भवति ॥ अहो दृष्टि
 इति ॥ उताहो इति ॥१५॥ ॥ सं बुद्धो द्वाकल्पस्येतावनाभिजादितिवर्तते ॥ सं बुद्धिनिमित्तोय आकारः सं रा
 कल्पस्य चाप्यस्यमतेन प्रत्ययसंज्ञो भवति इति शब्दार्थः ॥ अत्रेहि के परतः ॥ वायो इति ॥ वायविति ॥ भाते इति भा
 नविति ॥ सं बुद्धाविति किं ॥ ॥ नित्यमाह ॥ अत्रातु कोऽप्यनुकरणयो भेदस्याविवक्षितत्वात् ॥ असत्यर्थवत्वे प्रा
 तिपदिकत्वाभावादिभक्तिकोऽप्युच्यते ॥ शोकल्पग्रहणविभाषार्थः ॥ उताविति किं ॥ परोऽत्र ॥ अनाम्य इति किम् ॥
 एतागात्र संज्ञं धविसंज्ञवत् ॥१६॥ ॥ उ अः ॥ ॥ शोकल्पस्य ताविति वर्तते ॥ उ अः प्रत्ययसंज्ञो भवति ॥ इतो

सप्तम्येवेति आदाविकान्तं एकस्मिन्नपि कार्यं भवति। यथाकर्तव्यमित्यत्र प्रत्ययाद्युदात्तं भवति।
एवमोपगवमित्यत्रापि यथा स्यात्। यथा दृष्टाभ्यामित्यत्रांगं ते दीर्घत्वं भवति। एवमाभ्यामित्यत्रापि यथा
स्यात्। यथां ह्येताभ्यामिदं एकस्मिन्निति किं। सभासन्नयने भवतः। सभासन्नयनः। आकारमाश्रित्य वृद्ध
संज्ञानभवति॥२१॥ ॥तरत्तमपोधः॥ ॥तरत्तमप्रद्वयते प्रत्ययोपसंज्ञो भवतः। कुमारितरा। कुमारितमा।
ब्राह्मणितरा। ब्राह्मणितमा। ध्रुवदेशाच्च रूपकल्पबलवृत्तवगे त्रमतहतेषु ज्ञानेकावोक्तसंख्येवमाद
यः॥२२॥ ॥बहुगणवतु उतिसंख्या॥ ॥बहुगणवतु उतिसंख्येते संख्यासंज्ञा भवति। बहु कृत्व। बहुधा।
बहुत्राः। बहुकः। गणकृत्वा। गणकः। गणधा। गणरा। तावच्चः। तावत्कः। तावद्वा। तावत्कृत्वा। कृतिरुत्तः।
कृतिरुः। कृतिधा। कृतिराः। बहु गण शोक्योर्वैपुच्छो संघेव वर्तमानयोरिह ग्रहणानास्ति किंतु संख्यावाचिनो
देवा। इत्यादीनां निवृत्त्यर्थं संख्यासंज्ञा विधीयते। अर्द्धपूर्वपदश्च परेण प्रत्ययोतः संख्यासंज्ञा भवतीति व
क्तव्यम्। समासकृत् विध्यर्थः। अर्द्धपंचमश्रुत्यः। अर्द्धपंचमकः। संख्याप्रदेशाः। संख्यायाः क्रियाभ्यामृत्तिग
णने कृत्वमुजित्येवमादयः॥२३॥ ॥छां तोषद्॥ ॥स्त्रीलिंगमिदं शास्त्रेति संख्येते। छकारोता नका
रां तावत्संख्यानं भवति। छकारोता। छद्वयनकारोता। पंच। नव। दश। अंतग्रहणं किं। ओपदेशिकार्थः। तेने
हनं भवति। तातानि। सहस्राणि। अष्टानामित्यत्रनुद्भवति। वदप्रदेशाः। छकारोता नित्येवमादयः॥२४॥

षडसंज्ञा

समासोदिकमासः। दिगुपदिष्टे समासे बहुव्रीहौ सर्वादीनि विभाषा सर्वनामसंज्ञानि भवति। उतर पूर्वस्ये। उतर
पूर्वस्ये। दक्षिण पूर्वस्ये। दक्षिण पूर्वस्ये। दिग्रहणं किं। न बहु व्रीहाविति प्रतिषेधं वक्ष्यति। तत्र न ज्ञायते क्व विभा
षाकप्रतिषेध इति दिग्रहणे पुनः क्रियमाणे ज्ञायते। दिगुपदिष्टे समासे विभाषा। अन्यत्र प्रतिषेध इति समा
सग्रहणं किं। समास एव बहुव्रीहिस्तत्र विभाषायथा स्यात्। बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्रमाभूत्। अवाधे
नेति बहुव्रीहिवद्भावः। दक्षिण दक्षिणस्येदेहि। बहुव्रीहाविति किं। इदं विभाषामाभूत्। दक्षिणेतर पूर्वस्येति
ति॥२५॥ ॥न बहुव्रीहौ॥ ॥सर्वनामसंज्ञायां तदेतविधे रभ्यपगमाद् बहुव्रीहेरपि सर्वाद्यंतस्य संज्ञा स्यादिति प्र
तिषेध आश्रयते। बहुव्रीहौ समासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवति। प्रियसर्वस्य। प्रियविश्वस्य। प्रियोभया
याद्यन्यायन्याय। इह वत् कृपितकौ मत्कपितकस्य त्रयाकृत्मा भूदिति। बहुव्रीहाविति वर्तमाने पुनर्बहुव्रीहि
ग्रहणं भरत पूर्वभावे विप्रतिषेधो यथा स्यात्। वस्त्रांतरवस्त्रानां तदुदिति॥२६॥ ॥तृतीया समासे॥ ॥तृतीया स
मासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवति। मासेन सर्वस्य। अह सर्वस्य। समास इत्यनुवर्तमाने पुनः समासग्रह
णं तृतीया समासाथे वाक्ये विप्रतिषेधो यथा स्यात्। मासेन सर्वस्य। सर्वसंदेह सर्वस्य। सर्वसद्वत्तासमो नार्थक
लहं निगुण मिश्रशुद्धेरेति तृतीया समासः प्रतिषेधं वक्ष्यते। तस्येदं ग्रहणं न यस्य कस्य चिद्वृत्तीया समासस्य
कहं करणे कृता बहुलमिति। त्वय का कृतमय का कृतं तृतीयमिति॥२७॥ ॥द्वंद्वेव॥ ॥द्वंद्व समासे वर्तमानानि स

नसि विभाष्यते। स्वमिते गच्छेत्तुं प्रजसि विभाषा सर्वनाम संज्ञं भवति। न चैकान्तिधनयोः संज्ञारूपेण वर्तते। स्वे
पुत्राः स्वाः पुत्राः। स्वित्गवः। स्वो गवः। अस्तीया इत्यर्थः। ज्ञातिप्रतिषेधः किम्। धूमाय तद्वक्त्रिणाः प्रचलन्ती
वर्सा गताः। उत्क्रान्ती वृक्षा निखा ज्ञातयो भरतर्षभ। स्वाज्ञा तय इत्यर्थः। अधुना व्यापामिति किं। प्रहता स्वा
नदीयते प्रहता स्वानभुंजते। प्रहता निधानानीत्यर्थः॥ १२५॥ ॥ अंतरा बहिर्योगो यस्य व्यानयोः॥ ॥ अत्रापि
पूर्वेण नियमसर्वनामसंज्ञा प्राप्ता नसि विभाष्यते अंतरमित्येतच्छब्दे रूपं जसि विभाषा सर्वनामसंज्ञं भवति
बहिर्याग उपसंख्यानसंग्रहमाने। अंतरे राहुः अंतरा राहुः। नगरबाह्या श्रीडाल राहाउर्यते। अंतरे रा
टकाः अंतराः राटकाः। उपसंख्यानं परिधानीयमुच्यते न प्रावरणीयम्। बहिर्योगो यस्य व्यानयोरिति किम्।
अनयो ग्रामि यो रंतरे ता पसाः प्रतिबल्यंति। अस्मिन्तरे शीता सुहृत्कानि। मध्य प्रदेशा कवनो तरराहुः। गए
स्तत्र स्य वैतल्लक्षदाहरणम्। अपुरीतिवक्तव्यम्॥ उच्यंतारायं दुश्चित्तसिद्धिः। विभाषा प्रकारेण तीयस्य वा
दि स्वरूपसंख्याननिष्ठः द्वितीयस्यै। द्वितीयाय। तृतीयाय। तृतीयाय॥ ३६॥ ॥ स्वरादिनि पातम व्यस्य॥ ॥ स्वरा
दि स्वरूपस्य निपातश्राव्य यस्य संज्ञा भवति। स्वरा अंतरा प्रातर। एते अतो दावाः युज्यंते। पुनरिया शु
दातः। सनुत्परा उच्चैस्। नीचैस्। ज्ञानैस्। क्रते। क्रथक्। युगपत्। आराद्। एथक्। एतेपिसमुत्तरं प्रहृतयो
तो दावाः पश्यंते। ह्यस्। षस्। दिवा। रात्रौ। सायं। विराज्यो। मनोक। ईषत्। जोष। तूष्णीं। हिंस। आविस्।

[illegible]

अवस। आधस। निकषा। समया। स्वया। मृषा। न कम्। न अहेतो। अडा। रडा। सामि। वेक। ईकम्। लायमादयो
 ५ तोदाताः पश्यन्ति। वरूवसं तमय्यसंस्तंभवति। ब्राह्मणवर। धविमवर। सना। उपधा। सनर। सनाद। निर
 स। एते आधुदाताः। अंतराअयंमं तो दातः। अंतरेण। साकं। ज्योक्। कै। रा। सहसा। सदा। विना। नाना। स्व
 स्ति। स्वधा। अलं। वषट्। अन्यत्। अस्ति। उपशुक्ष्मा। विहायसा। दोषा। निथ्या। मुधा। वृथा। कान्तोसुनैतु
 नः। कृत्तकारांतःसंधर्षरांतोअव्ययीभावश्च। पुरा। मिथो। मिथस। प्रवाकृकं। आर्यहलं। आसीक्ष्य। सा
 र्हासाव। मनस। हिरुक्। तसिलादित्तदितएवधाव्यर्चतः। क्वलसुव। सुव। शस्तभी। अत्रयालौ। अथाश्च।
 अम्। आम्। मामाडु। आशु। प्रतीत्। प्ररात्। इतिस्वरादिनिपातावर्ष्यते। प्रायीश्वरानिपातारति। ववा
 ह। अहेयेवमादयः। अव्ययप्रदेशाः। अव्ययादाः। पुपद्वयेवमादयः। सहस्रात्रिभुक्तिं गे। पुसवसुव विभ
 क्तिषु। ववनेषु वसवेषु यन्त्येति तद्वयं ॥ ३७ ॥ तद्वित्थासर्वविभक्तिः ॥ तद्वित्तंतः राहोः सर्ववि
 भक्तिः। कुकोऽव्ययसंस्तंभवति। यस्मात्सर्वविभक्त्योनेत्ययेते सोऽसर्वविभक्तिः। अतः। यतः। ततः। तत्र।
 यवतदा। यदाकदा। सर्वदा। लुदा। तद्वित्तरति किं एकः। दो। बहवः। असर्वविभक्तिरिति किं। औपगव
 औपगवो। औपगवाः। ३८ ॥ कृत्तेर्जन्तः ॥ रुद्योमकारांत एजंतश्च तद्वित्तराहृत्पुमव्ययसंस्तंभवति
 स्वाड्कारभुक्ते। सपत्रंभुक्ते। लवणकारंभुक्ते। एजंतः। वक्षेरायः। तावामेवैरथानां। कृत्वेदक्षायजीवसे।

काशि०

१२

हणंकिम्। आनुमानिकस्याप्यदेरास्यस्थानिवद्भावोयथास्यात्। एरुः। पवतु। अजल्विधाविति किं। घृपस्थित्य
 दादेशानस्यानिवद्भवति। द्योः पंथाः। सइति। हत्यु। विति सुलोपोनभवति ॥ ५६ ॥ अत्रः परस्मिन्स्वीविधो ॥
 आदेशः स्थानिवदितिवर्तते। अत्र इति स्थानिनिदेशः। परस्मिन्निति निमित्तसप्तमी। ध्रुवविधाविति विषयसप्त
 मी। अजादेशः परानिमित्तकः। सर्वस्य विधो विषयं कर्तव्येन स्यानिवद्भवति। पटयति। लघयति। अवधीर्देदिति।
 अतो लोपस्य स्थानिवद्भावो हलादेर्लघोरिति हलादि लक्षणाविभाषाद्विनिर्भवति। वडुखदूकः। आयो
 त्यतरस्यामिति कृत्स्वस्य स्थानिवद्भावो। कृत्स्वांतं स्यात्सर्वमिति स्वरोनभवति। अत्र इति किं। प्रभः। अकोष्टा।
 आगत्य। प्रभरति प्रलेर्न डः प्रत्यये च्छे। श्रुडनुनासिके वेति च्छकारस्य शकारः परनिमित्तकः। कुकिर्त्तव्येन स्यानि
 वद्भवति। अक्राणमिति मूलो मूलोति सिचो लोपः स्यापरनिमित्तकः। कृषेः सिजिक् ल्येनोपसंख्यानार्त्तं कृषेः प्रकार
 स्य षडोः सीति ककारे कर्तव्येन स्यानिवद्भवति। आगयेति वा व्ययीत्युं कृलोपः परनिमित्तकस्तु किकर्त्तव्येन
 स्थानिवद्भवति। परस्मिन्निति किं। लुवजानिः। वैयाघ्रपद्यः। आदी ध्ये। जहनासिः पायानि डः परनिमित्तकः। तेन य
 लोपेन स्यानिवद्भवति। वैयाघ्रपद्य इति। न परनिमित्तकः। दादस्यांतलोपः यद्वा वंन प्रातिबध्नाति। आदी ध्ये इ
 ति दी धी उं उतम पुरुषे कवचने देरेव स्यापरनिमित्तकत्वा वय्यीवर्णयोर्दी धीवेयो रिति लोपोनभवति। स
 र्वविधाविति किं हेतोः। वा१जीव्याः। नैपेयः। हेतो रिति वृद्धिरजादेशः परनिमित्तकः संभुद्धि लोपे कर्त्तव्येन स्या

[illegible]

त्वं अक्षान्ति अदे लुडि बद्धवने धृत्वा दे शः श्रेय रगत स्या मन्वे घ स कुर ए ति कु कः गमहन जन ख न घ सा मि क
 प धा लो पः तस्य स्थानि वत्वा त्वर वति ति घ कुर स्प वर्त्ते न स्या दस्मा द्द व ना क्क वति स्वर दी र्घ य लो पे लु लो पा जा
 दे शो न स्या नि व द्ध वति अस्म्य स्थानि व दे वा ति न व द्ध व इ कः कियेः गियेः गि वा यो रि ति स्या नि वत्वा त्वर दी र्घ
 य लो पा न भ वं ति ॥ प ल ॥ द्वि र्व व ने वि ॥ द्वि र्व व न नि मि त्रे वि यो जा दे श म् स्थानि व द्ध व ति द्वि र्व व न ए व क र्त्त वे
 रू पा ति दे श श्र य न न य त का लः कृ ते द्वि र्व व ने पु न रा दे श रू प मे वा व ति शृ ते आ लो पो प धा लो प लि लो प य ए य
 वा या व दि त्वा प्र यो ज नं आ लो पः प प लः प लुः आ तो लो प इ ति वे त्या का र लो पे कृ ते तस्य स्थानि व द्ध वा दे
 का र्त्त वे ति द्वि र्व व न भ व ति उ प धा लो पः ज झुः ज झुः गमहन जन ख न घ सा मि क प धा लो पे कृ ते न कृ त्वा
 द्वि र्व व न न स्या त् अस्मा द्द व ना क्क व ति लि लो पः आ टि र त् अ ट्ते ए वि लु डि व डि लि लो पे व कृ ते तस्य स्थ
 नि व द्ध वा द जा दे द्वि र्व व न ति टि रा द्द स्य द्वि र्व व न भ व ति य ए र व कृ लुः व कृः क रो ते र उ डि टि सि व य ए दे
 शो कृ ते न कृ त्वा द द्वि र्व व न न स्य स्थानि व द्ध वा क्क व ति अ य वा या वा दे शः ति न यः कु ल वः नि ना यः कु ला न
 न य ते लु ना ते श्रो त मे ण लि ए ए ह द्वा व कृ ता यः अ य वा वा दे शो स्ते पां स्था नि वत्वा दे ने लो लो इ ति द्वि र्व व
 न भ व ति द्वि र्व व न ए व क र्त्त वे रू ति किं ज म् लि म् लि अ व ए ना का र स्य न भ व ति पर ए स ह र डि रे वा ति र डि न
 भ व ति द्वि र्व व न नि मि त्र रू ति किं डू पू ष ति ऊ टि य ए रा दे शो न स्थानि व द्ध व ति अ वा ति किं ज प्र य ते दे

93

असोरहोपः कृतिस्वार्धाधुके परनिमित्तकः अनुस्वारस्य ययि परसवर्णे कृत्वेन न्था निवृद्धवति। ततो ग्रा
मृरीतिङ्कारलोपः अनुस्वारः अनुस्वारविधिप्रतिनस्थानिवत्। शिषंति। पिषंति। नश्चापदानस्य स्य सुखरे
कृत्वेन असोरहोपो न्था निवृद्धवति। दीर्घादी ध्विषिप्रतिनस्थानिवृद्धति। प्रतिदीर्घा। प्रतिदीर्घे। प्रतिद्वि
नित्येन स्य भस्य त्यधिल्ल्यत्तीये कृत्वने वलुप्येकवने व अल्लोचनरत्नलकारलोपः परनिमित्तक सत्यस्या
नित्येन स्वाद्विउपधायावेति। घृल्लनस्यात्। नह्यप्यकारो ह्यपर इत्यस्माद्भवना इवति। जर। जरविधिप्र
तिनस्थानिवत्। सपिथ्यमेसीति श्रमे। वडाते हरीधानाः। आदेः किं निबड्डल्लुं दसीति घृ स्हादेराः घृसि
भसो हडिबेत्कपधालोपः मृलो सलोतिसकारलोपः सवथोऽधि रतिधर्ल्लुपधा। पस्यस्यानिवत्।
रहादीर्घासुरातिघकारस्य जल्लेन स्यात्। अस्माद्भवना इवति। समान्तोः समानस्य स्यात्। वडातेति।
भसो हडिबेत्कपधायावेति। घृल्लनस्यात्। द्विवन नभ्या सकार्य। घसिभसो हडिबेत्कपधालोपः मृलो मृलोतिस
कारलोपः। स्यस्तथोऽधि रतिधर्ल्लुपधा। पस्यस्यानिवत्। मृलो जरस्य ग्राति भकारस्य जल्लेन स
त्। अस्माद्भवना इवति। वध्विधिप्रतिनस्थानिवत्। जक्षुः। जक्षुः। अल्लनसीमदंति पितरः। डिडिबेत्क
वडुववनयोः अदधस्मादेराः। गमहं न जननं घसालो परत्कपधालोपः द्विवन नभ्या सकार्य। तत्रोपधा
लोपस्यस्यानिवत्। दरविनेति घकारस्य वल्लेन स्यात्। अस्माद्भवना इवति। चासिबध सीनां वेत्तनेन य

१३

काशि०

2

୨୪

॥ श्रीयते । ईशाधो यद्वि-वेति रेका रादे रास्तस्य स्थानिवद्भावादाकारस्य द्विवचनं स्याद् व्यग्रहणान्न भवति ॥ पर-
॥ ॥ अदरानि कोपः ॥ अदरानि मन्त्रवर्णमनुवारणमनुपलब्धि रभावो विना रा इत्यनर्थान्तरं । एतैः राहेयौ धो-
भिधीयते तस्य लोपस्येष्टा संज्ञा । अन्यस्यैवं संज्ञानराद्यस्य प्रत्यक्षस्यादरानि कोप सर्वज्ञं भवति । गोधाया रेका-
गोघेरा पवेरा । जीवे रेदा तु क । जीव्दत्तुः ॥ स्त्वित् । अस्त्रे मारणं । मकारवकारयोः प्रत्यक्षयोः रदरानि रेहा दा-
रणम् । अपरस्य वानुर्बधादेः प्रत्यक्षम् । कोपप्रदे रा लोपो यो बलीयेवमादयम् ॥ ६१ ॥ प्रत्ययस्य लुक् श्रु-
पः ॥ अदरानि मिति वर्तते । प्रत्ययादरानि स्य लुक् श्रुलुग्र इत्येताः संज्ञा भवन्ति । अनेकसंज्ञाविधानाद्ब्रूतं । किं-
ग्रहणं मिह विहायते । लुक् संज्ञाभावादि तं प्रत्ययादरानि लुक् संज्ञं भवति । श्रु संज्ञाभावादि तं श्रु संज्ञं भवति ।
लुक् संज्ञाभावादि तं लुक् संज्ञं भवति । तिन संज्ञानां संकोचो न विन्यसि । ब्रुदि प्रदे रा श्रु वभाविनी संज्ञा विहायते
अत्रि । लुहते । वरणः । प्रत्ययग्रहणं किं । अग्रस्तयः । कुं डिन । लुक् श्रुलुग्र प्रदे रा गं । लुक् इति लु । कि । लोह्य
दिभ्यः श्रुः । जनपदे लु । द्वित्वे वा मद्यम् ॥ ६१ ॥ प्रत्ययलोपे प्रत्यय लक्षणात् ॥ प्रत्ययनिमित्तं कार्यमस-
त्यपि प्रत्यये कथं कृता मस्यादिति सूत्रमारभ्यते । प्रत्ययोपे हेतुतः प्रत्यय लक्षणे प्रत्यये हेतुर्कार्यं भवति । अ-
निविह । अजोगति । लुभिर्लुक् स्याः सुसिद्धं । तं पदमिति पदसंज्ञा भवति । अजोगति । लुहे लुङ् । तिमि रा-
लुक् । तिकोप घवत् भलजश्च वत्ते लु कृते लु कर्तुं । प्रत्ययग्रहणे पुनर्त्तमाने पुनः प्रत्ययग्रहणं । कृत्स्नप्रत्य-

१४

यलोपेययास्यादिहमाभर। आभीति। संगीति। हनिगम्योडिआत्मनेपदे। डिस्सलो नंतस्येतिस्सिउटः।
 स्कारलोपः। प्रत्ययेकदेशलोपस्तत्प्रत्ययस्यैव एणा अनुदातोपदेशो गृहीतनुनासिकलोपो न भवति। प्र
 त्ययलक्षणमिति किं। इयाकुलं रेकुलं गवहितं गोदितं। आयवादे रो न भवतः। वर्णप्रत्ययत्वात्॥६२॥
 नलुमंतीगस्य॥ ध्वेणातिप्रसक्तं प्रत्ययलक्षणमिति विरोधे प्रतिषेध उच्यते। तुमना रास्ते न लुमे प्रत्यय
 पदंतस्य प्रत्ययलक्षणं कार्यं न भवति। गगं। गृहं। मुद्रं। रात्रयौ लुमना लुस्यो रंगस्य गुणहृदी न भव
 तं। लुमतेति किं। कार्यते। हायते। जंगस्येति किं। पुं। सप्त। पय। साम॥६३॥ ॥ अत्रोऽनादिशि॥ ॥ अत्र इति नि
 र्देशो षष्ठी। ज्ञातावेकवचने। अयो संनिविष्टानां यो यो अत्रुतदादि रास्ते रूपं दिस्स संभवति। अन्नि वि त्। इत रा
 ह्। स्तो म लुत्। उ त रा ह्। आतां। आधाम्। आम् रा ह्। प वेते। पवेये। डिप्रदेशः। टित आत्मनेपदानां णे रस्ये
 वमादयः॥६४॥ ॥ अलोऽयस् पूर्व उपधा॥ ॥ धात्वादो वर्णसमुदाये साद लः स्वी डले व उपधा संज्ञो भवति। पन्
 पत्। अकारः। सिद्धं। छिद्रं। इकारः। उध्रुध्र। उकारः। ह्रस्वः। ककारः। अलं इति किम्। शिष्टः। शिष्टवान्। स
 मुद्रो या ह् पूर्वस्य मा भूत्। उपधा प्रदेशः। अत उपधाया इत्येवमादयः॥६५॥ ॥ तस्मिन्नेति निदिष्टं पूर्वस्य॥
 तस्मिन्नेति सप्तमीनिदिष्टं पूर्वस्ये वकारे भवति नो तस्य॥ इको यणचि। ईड्। दक्। म किं। पवत्। दनं। निदि
 ष्टग्रहणं। नंतयाधे। अन्नि वि द वेति अवहितस्य मा भूत्॥६६॥ ॥ तस्मादि स्फुतरस्य॥ ॥ निदिष्टग्रहणं म

अ

मस्याद्यर्थकिन्ति हेराः कर्तव्यः। ततो वक्तव्यं। तस्य ग्रहणं तद्विशेषाणं वेति। किं प्रयोजनं मस्याद्यर्थं। पक्षिमस्य मृ
 गान्हेति। तर्कः। माहिकः। तद्विशेषाणं व। राकुनिकः। पक्ष्याणां न भवति। अजिह्मन्हेति। अजिह्मन्हेति। अस्ते क
 स्य पर्य्ययेत्येवेति। मीनाहेति मैनेनिकः॥६७॥ ॥ अणुदिस्रवणस्य वा प्रत्ययः॥ ॥ परेण एकदेशेण प्रत्ययान्तरग्रहणम्।
 अणुर-वचन-इमा एउदिवस वर्णानां ग्राहको भवति। स्वस्य स्वरूपस्य। प्रत्ययवर्जिता। आहुणः। अस्मिन्नेति। स्वस्य
 तिव। स्वरागुना सिकाकाशमिनस्यापि ग्रहणं भवति। उदितरवत्त्ववि। उड्। लस्य कृतं इति। स्ववर्गकवर्गयोः कव
 र्गयोः कवर्गस्य न ग्रहणं भवति। अप्रत्यय इति किं। विकीर्णः। सनारासमिक्षुडः। असंप्रति किं। मध्यदरुदीचीने
 भवति॥६८॥ ॥ तपरस्तकोलस्य॥ ॥ तः परो यस्मात् स्तोयं तपरं ताद वि परः। तपरः। तपरो वर्णस्तकोलस्या ल
 ना लुत्पकोलस्य उणंतर युक्तस्य स्वरणस्य ग्राहको भवति। स्वरूपस्य। विद्युर्थमिदं। आणिति ना लु वतेते। अ
 णमन्नेषो वत परा एणमिदमेव ग्रहणं क शास्त्रं। अतो भि सरे सि ले नि व मादिष्टु। पूर्वग्रहणं क रागश्च न प्रहते मेव।
 अत परा अणस्तस्या वकारा इति। किमुदाहरणं। अतो भि सरे स। लुष्टैः। लुष्टैः। विड्नोर तुनासिक स्यात्। अजाः
 गो जाः। तकोलस्येति किं। खडाभिः। माकाभिः॥७०॥ ॥ आदिरत्येन संहेता॥ ॥ आदिरत्येनेता इत्संस्तकेन सह
 गृह्यमाणस्तन्मध्यवर्तिनं वर्णानां ग्राहको भवति। स्वस्य स्वरूपस्य। अण। अण्। अण्। ह्रस्वः। लुत्। तिउः। अंसेने
 ति किं। लुडितिटा इति ततो ये कवचनेन ग्रहणं मा भूत्॥७१॥ ॥ येन विधि स्त ईतस्य॥ ॥ येन विरोधेण ने विधि वि

वंति। त्वदीयं। मदीयं। अदीयं। अहसीय इीयं। त्वादायनिः। मादायनिः। भवदीयं किमीये॥ ७४॥ ॥ एतुः प्राचादेशो॥ ॥
 ॥ ॥ यस्याचामादियहणमनुवर्तते। एतुयस्याचामादिस्तत्ताचादेशनामभिधानेनृद्वसंतुभवति। एनोपवनीयः। गोर्न
 दीयः। मोनकुरीयः। मोनगरीयः॥ एडि-ति किं। आदि-इत्रः। काम्यकुञ्जः। प्राचाभिति किं। दिवदत्ता नामवाहीकेतुया
 मः॥ तत्रभकोदेवदत्तः॥ देवदत्तकिं। गोमत्यामनामस्यामोमनाः॥ प्रागुदेवोविभजतेहंसः। क्षीरोदकंयया। विउ
 चां। राहसिद्धार्थं। तानः। पातुसरस्वती॥ ७५॥ ॥ इति काशिकायां वृत्तौ प्रथमा ध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः॥ ॥ गग
 डः। कुरादिभ्योऽजिगडि-त्वा॥ ॥ अतिदेशोयी। गाडि-ति इउदे शो गृह्यते नगाडगतौ। उ-कारस्यानन्यार्थत्वात्।
 कुरादेयः। कुराकौटिल्येनृत्तकारभ्ययावत्कुडः। राह् इति एतेभ्यो गाडु-कुरादिभ्यो परेऽजिगत् प्रत्ययाडि-ते
 भवन्ति। डि-द्वर्द्धतीत्यर्थः। गडः। अद्यगीष्ट। अद्यगीषता। अद्यगीषता। कुरादिभ्यः। उकुटिता। उकुटितुं।
 उकुटितव्यं। उउडिता। उउडितुं। उउडितव्यं। अजिगति किं। उकोटयति। उडुकोट। उकोटकः। उकोटोव
 र्त्तते। व्यवेः। कुरादिल्लभनसीति वक्तव्यं। विविता। विविहं। विवितव्यं। अयसीति किं। उरुम्यनाः॥ ११॥ ॥ विसरह॥ ॥ अ
 विज्ञाभयवठनयोः। अस्मात्पररडादिप्रत्ययोडि-द्ववति। उडिजिता। उडिजितुं। उडिजितव्यं। इडितिकिं। उडिजनं।
 उडिजनीयम्॥ २॥ ॥ विभाषाणोः॥ ॥ इडितिवर्त्तते। उरुं अजादने। अस्मात्पररडादिप्रत्ययो विभाषाडि-
 द्ववति। प्रोणुडिता। प्रोणुडिता। इत्येडि व। प्रोणवर्त्तते॥ २॥ ॥ सार्वधातुकमपि वत्। ॥ सार्वधातुकं यदपि वत् स

कीषति। उरुषति। त्रिकीर्षति। जिहीर्षति। दूकुरति किं। पिपासति। तिथासति। मलरुति किं। शिराभिषते। किम
 र्थमिदमुच्यते। उणोमाभ्रदिति। अक्रुनगमासनीतिदीर्घत्वेणस्य बाधकं भविष्यति। यथेवं तदिह उणं बाधते
 एवं णि लोपमपि बाधते। तस्मादीर्घत्वस्यावकाशोपरोक्तयत्नित्वमारभ्यते। विकीषतीत्यादिषु सावकाशादीर्घ
 त्वेपावाणि लोपेन बाध्यते। त्रीक्षति। दूकः। द्वित्वं गुणमाभ्रह्। दीर्घरिभात्कृतो भवेत्। अनर्थं त्रुतु द्रुत्त्वार्थदी
 घाणि उत्र प्रसज्यते। समर्थोऽपुनर्भाष्यमृदित्वदीर्घसंश्रयः। दीर्घाणां नाकृते दीर्घाणि लोपस्तु प्रयोजनं॥ १॥
 ॥ ॥ हलं ताड्य॥ ॥ दूकः। सन्मूलकैः। दिति वर्त्तते। समीपवचनं तदाहः। हलवा सार्वमर्थहलतः। रगतादिकं
 समीपगताहलः परः सन्मूलादिः किं द्ववति। बिभिसति। बुभुसते। दूकुरत्येवापि यक्षते। मृडित्येव। विवर्द्धि
 यते। देभेर्हल्येहणस्य नातिवाचकत्वात् सिद्धं। धिं सति। धी सति॥ १०॥ ॥ डिउ-सिवावात्मनेपदेषु॥ ॥ ह
 लं तादिको मूलकैः। दिति वर्त्तते। सन्निविष्टत्वं। दूकसमीपाहलः परो मूलादी डिउ-सिवावात्मनेपदेषु पुरतः
 किं तो भवतः। भि र्गोष्ट। भुलीष्ट। सिवः खत्वपि। अभिष। अभुज। दूकुरत्येव। यक्षीष्ट। अयष्ट। किं त्वे सप्रसो
 रो हि स्यात्। आत्मनेपदे धिति किं। अस्माक्षीत्। अवाक्षीत्। स डि ह्रस्वो मृत्स्य मकि ति इति अमागमान स्यात् हलं
 तादित्येव। वेपीष्ट। अवेष्ट। उणोन स्यात्। मृडित्येव। वतिषीष्ट। अवतिषीष्ट। उणोन स्यात्। डिउ-सिवाविति किं
 द्विष्ट। द्विष्टते॥ ११॥ ॥ ॥ ३३॥ ॥ ॥ अस्वणां तादातोः परो डिउ-सिवावात्मनेपदेषु र्गतादी किं तो भवतः। कृषी

[illegible]

त्रितेपराङ्मुत्प्रेरति । ततः सकृदुत्थामं त्रिताद्युदात्तत्वे कृते । द्वितीयमक्षरमुदात्तं तस्योदात्ताद्बुदात्तस्य स्वरितः ।
तिस्य त्वत्वे प्राप्ते इदमुदात्तत्वं विधीयते । तेन द्वावादाबुदात्तौ भवतः । त्रौषमनुदात्तं । हणश्चक्षुर्मे न इति । स नान्नृवे
ण । गोराव स्फुटिदुति । शेषे वै आद्योऽक्षरेऽरावे त्रौषमनुदात्तं । अह्नाये जरिति सुबन्तस्यामं त्रितादु प्रवे
त इवेत्स्वरः । द्वाबुदात्तौ त्रौषमनुदात्तं । कोऽक्षरासृणोति सिमस्तममं त्रितं । आयुदात्तं वृष्वनीतिः । द्वाबुदात्तौ त्रौ
षमनुदात्तं । एवं गौ त मनुवाणेति त इदेवा । श्रुः सुत्सामागच्छ मधव नि तिष्ठः । उदात्तः सुत्सामिन् । तौ दातुः । संतापः । स
मजनि पदेति क्यपो विधाने । उदात्त इति वर्तते । आगच्छेति द्वाबुदात्तौ । अत्यो मुदात्तः । मधव नि तिष्ठः । तस्यामं त्रितं नि
हस्यते ॥ ३७ ॥ । देवत्रस्योऽनुदात्तः ॥ । सुत्रस्योऽपि देवात्रस्योऽनुदात्तः । तत्र वर्णेष्वपि स्वरितस्योदात्तः ।
प्राक्तः प्राक्तः । अनेनाबुदात्तौ विधीयते । देवत्रस्योऽनुदात्तः । स्वरितस्यानुदात्तस्य स्वं आदेऽशोभति । टिवा ब्रूया एष
गच्छतु । इमोऽपि पदयोः । अमं त्रिताद्युदात्तत्वे कृते शेषे षण्धाते बौदात्तः । उदात्तस्य स्वरितः कृतः । तस्यानुदात्तौ भवति
॥ ३८ ॥ । स्वरितासंदितायामनुदात्तानां ॥ । एकश्चुतिरित्यनुवर्तते । स्वरितास्य देवामनुदात्तानां मेकश्चुतिर्भवति
तिसंदितायां विषयो । इमं मे गं गेयमुत्तरस्वति श्रुतुडिमा एव कजटिलकाध्यासकः । इममिन् तौ दातुः ।
मे इत्युदात्तं । विधि काल एव निधातु विधानात् । तस्य पुन रुदात्तदुदात्तस्य स्वरित इति सिध्यते । तस्मात्स्वरि
ण्यदेवामनुदात्तानां गंगे प्रश्रुतीनां एकश्चुतिर्भवति । सर्वे एते आर्यामं त्रितं निधातु नानुदात्ताः । साएव कजटिलका

निवर्तते। यत्कर्मणि सुषुप्कार उच्चैस्तदा भवति एकश्रुतिर्वा विषय इति वा त्रयोषट्शब्दो लक्ष्यते। तस्यैव स्वरविधा
 नां। यच्चैवौषट्शब्द एवैव कस्मान्न कृतं वै विव्यार्थः। विविना हि सत्रस्य कृतिः पालिनेः। सोमस्यान्तर्वाही। त्रयोषट्। सो
 मस्यान्तर्वाही। त्रयोषट्। ॥ विभाषाब्दसि ॥ ॥ छंदसि विषये विभाषा एकश्रुतिर्भवति। पक्षे त्रैस्वर्ग्यमेव। वेति
 वपुर्हते विभाषाग्रहणं यत्कर्मणी तस्य स्थितिः स्वार्थः। तिनार्थस्याध्यायकलिपाक्षे क एकश्रुतविधिर्भवति। इवेत्वा
 ज्जिवा। इवेत्वा ज्जिवा। अम आयाहि वीतये। अम आयाहि वीतये। अग्निमीह उरो हितं। अग्निमीह उरो हितं। आन्ते
 कर्मणीति विभाषाब्दसि तिचैकश्रुतिः प्राप्ता प्रातिविध्यते। सुब्रह्म एषामो मेकश्रुतिर्न भवति। यस्तु लक्षणं प्रातः
 स्वरितस्तस्योदात्तादेशो भवति। सुब्रह्म एषामो २५। ३३ दागच्छे हरिव आगच्छ मेधातिथे मेषि हृषणं स्वयमेते। गोरा
 वरुं दिनहृषाये। नारको शिक्रा स एगौ तम बुवाणश्चः सुत्या माग ह्यमघव तं वसु ब्रह्म एषामिति। अंकारस्ति
 देवीरस्ति ह्ये। शान्ते देवीरस्ति ह्ये। ॥ ३६ ॥ न सुब्रह्म एषामो स्वरितस्य तदात्ता। ॥ सुब्रह्म एषामो निगदात्तस्य
 स्वरितस्य स्वरितः प्रसक्तः तस्यानेनोदात्तः क्रियते। द्वावप्युदात्तौ संपन्नौ। आगच्छ इत्याकार उदात्तस्ततः परोनु
 दात्तः तस्य स्वरितस्तस्यानेनोदात्तः क्रियते। तदेवमिदं आगच्छेति त्वत्तार उदात्ताः। पश्चिम एकोनुदात्तः। हरिव आगच्छे
 त्यनेयैव क्रियया वत्तार उदात्ताः द्वावप्यनुदात्तौ। मेधातिथे मेष इति। जघंते परामं त्रितमनुप्रविशति। सुब्रह्म

२१

आपकेति प्रथममंत्रितमाहुदात्तं तस्य द्वितीयमक्षरं स्वरितं ततः त्रयोषामनुदात्तानां एकश्रुतिर्भवति। संहितायह
 एकिं। अथयदे माभूत्। इमं मे गंतेयमुने सरस्वति ॥ ३९ ॥ ॥ उदात्तस्वरितं परस्य सन्नतरं ॥ ॥ अनुदात्तयह एणम
 नुवर्तते। उदात्तः परोयस्मानुदात्तपरः स्वरितः परोयस्मात्स्वरितपरः तं उदात्तपरस्य स्वरितं परस्य वा नुदात्तस्य
 सन्नतरं आदेशो भवति। अनुदात्तं तं तं इत्यर्थः। इवामुतः पश्चिमात्तरोप। मातर इत्यनुदात्तं अप इत्युदात्तं।
 ऊर्द्धपदाद्यप्युन्नेयुभ्य तत्रानुदात्तयोरेकादेशः। अकारोनुदात्तः। तस्योदात्ते परश्च ते सन्नतरं आदेशो भवति। इ
 ममेगं यमुने सरस्वति शुतुद्रिः। इकारोनुदात्तः। शुतुद्रिस्तदा मंत्रितं। पादादौ तस्मान्निहन्त्यते अनुदात्तं सर्वमा
 पादाविति। तस्य प्रथममक्षरमुदात्तं तस्मिन्परश्च ते सर्वस्य सरस्वतीकारस्य सन्नतरं आदेशो भवति। माणव
 कजाटिलकाध्यापकं कुंगमिष्यसीति। कृत्स्नस्वरितः तस्मिन्परश्च ते कृत्यस्यानुदात्तस्य सन्नतरं आदेशो भवति ॥ ४० ॥
 ॥ अष्टक एकान्त्रप्रत्ययः ॥ अष्टकद्वितीयं संज्ञा भवति। एकात्रप्रत्ययस्तस्य। अस्हायवाची एकात्र ॥ स्पृशोनुदके
 किं। एतस्य क। दलस्य क। मज्जोत्थः। अर्द्धभाक्। पापभाक्। एकात्रिदिकिं। दक्षिः। आरुविः। प्रत्ययदति किं। सुरा। अ
 एकप्रदेशाः। चर एतस्यैवमादयः ॥ ४१ ॥ ॥ तलुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ॥ ॥ तलुरुषरतिसमासविरो
 धस्य संज्ञोपलक्ष्यति। तलुरुषः समानाधिकरणपदः कर्मधारयसंज्ञो भवति। अधिकरणशब्दो भिद्येयवाची। समाना
 भिद्येयः समानाधिकरणपरम उप। पावकहेदारिका। तलुरुषरतिकिं। पात्रिकात्तार्थः। समानाधिकरण

२२

२२

रतिर्क्रिआ ह्यएतज्यो कर्मधारयप्रदेशाः। एवं कर्मधारयजातीयदेशायाश्चैत्येवमादयः॥४२॥ ॥ प्रथमानिर्दिष्ट
समासउपसर्जननि॥ ॥ अथमयाविभक्त्यायानिर्दिष्टतिसमासराश्वेतउपसर्जनसंभवति। रामासह रति
समासविधायकं राश्वेतद्वयते। वध्यति। द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्युत्प्राप्तापलनेप्रतिद्वितीयासमासेद्विती
येत्येतत्प्रथमानिर्दिष्टतिसमाससूक्तयेत्येतत्। वतुश्वेतसमासेवतुश्वेति। एकस्मासमासेवस्माति। पशुसि
मासेषष्ठीति। सप्तमिसमासेसप्तमि। कएश्वेतः। शकुन्तावश्वः। पुरदारु। एकभय। राजपुरुषः। अश्वक्रोडः।
उपसर्जनप्रदेशाः। उपसर्जनसर्वमित्येवमादयः॥४३॥ ॥ एकविभक्तित्वा सर्वनिपातः॥ एकविभक्तिरस्य
निर्वददमेकैव शक्तिसमासेविधौयानि युनियतविसर्गिकृद्दितायेसंबंधिनिबकुभिर्विभक्तिभिर्युज्यमा
नेपियदक्येवविभक्त्यायुज्यतेउपसर्जनसंभवति। असर्वनिपाते। सर्वनिपाताख्यमुपसर्जनकार्यं वे
ज्जंमिवा। तिरुदयः। क्रीताद्येष्वप्यस्या। सर्वपदेनानाविभक्तिष्वेतिउत्तरपदेपुंव्यात्मेवभवति। निष्क्रांतः
क्रीश्राब्दाः। क्रीश्राब्धिः। कांतक्रीश्राब्दाः। निःक्रीश्राब्धिः। निःक्रीताव्युत्। निःक्रीतेनक्रीश्राब्दाः। निःक्रीश्राब्धिना। निष्क्रा
तायक्रीश्राब्धाः। निःक्रीश्राब्धे। निष्क्रातायक्रीश्राब्धाः। निःक्रीश्राब्धे। निष्क्रातस्यक्रीश्राब्धाः। निःक्रीश्राब्धे।
निष्क्रांतेक्रीश्राब्धे। निष्क्राश्राब्धे। निष्क्राश्राब्धे। एकविभक्तिभिः। राजकुमारी। असर्वनिपातश्रुतिरेव
विभवति। क्रीश्राब्धिनिर्दिष्टि॥ ॥४४॥ ॥ अथर्वदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकः॥ ॥ अथिधेयवचनोर्थ

जनि

स्वोभवति। विद्युः॥ रावतगुः॥ स्त्री। निक्तीरंदिः॥ निर्वाणसिः॥ अतिरुद्रः॥ अतिमातः॥ उपसंस्थिति किम्। राजकु
मारा। अतिरतव विज्ञानं किम्। अतिरंती॥ अतिलक्ष्मीः॥ ईयसो ब्रुवाही प्रतिबोधकम्॥ वदुश्च यसी। अविद्य
मानश्च यसी॥ ४८॥ ॥ लुक् इति लुकि॥ ॥ स्त्री ग्रहण मनुवर्तते। उपसर्जनस्येतिव। हर्षेण कृत्वे प्राप्ते लुक्विधा
यति। तदिति लुकि स्त्री प्रत्ययपसर्जनस्य लुगभवति। पंचेडाण्यदित्वा अस्य पंचेडाः॥ दशोडः॥ पंचभिः राकुलं।
भिः कीतः पटः पंचकुलः॥ दशरा कुलः॥ आमलक्याः फलमासकं। कुर्वती। वदरः। तदिति ग्रहणांकि। गगर्कुलं।
लुक्। तिके। गगर्त्वे। उपसर्जनस्येतिव। अवंती। कुंती। कुरुः॥ ४९॥ ॥ रङ्गोष्णः॥ ॥ हर्षेण लुकि प्राप्ते दशो
विधीयते। गोण्यास्तदिति लुकि सति दशरा आदेशो भवति। पंचभिर्गोणीभिः कीतः पटः पंचगोलिः। दशगोलिः।
। इति तन्नाम विभागः कृतम्॥ सखाद्यर्थः॥ पंचभिः सखाभिः कीतः पटः पंचसखिः दशसखिः। सखेर्विविध
यएव॥ ५०॥ ॥ लुपि लुक्। वधाक्तिवन्ते॥ ॥ लुपीति लु प्रीत्या लु सत्यप्रत्ययस्यार्थः उच्यते। तत्र लुपि लुक्
वधाक्तिवन्ते भवतः। युक्तवदिति निष्ठा प्रत्ययेन कृत्व लुना प्रकृत्यथ उच्यते। स हि प्रत्ययार्थमासना युनक्ति। तस्य
युक्तवतो व्यक्तिवन्ते लुक् वधाक्तिवन्ते लुक् विधीयते। अथवा युक्तः प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थं न संबद्धः। तस्मिन्
व्यक्तिवन्ते लुक् विधीयते। अथवा युक्तः कृत्यर्थः प्रत्ययार्थं न संबद्धः। तस्मिन्नेव भवतः। तस्यमर्थवतिः
। व्यक्तिवन् इति वक्तिगं संख्ययोः सर्वाकार्यं निहृदं स्तदीयमेव दसवः। तथावा स्य प्रत्याख्यातं कुरिष्यति।

॥ अर्थवद्वद्वत्प्रातिपदिकसंज्ञा भवति ॥ धातुप्रत्ययनवज्जयित्वा ॥ इत्यः ॥ इति ॥ कुंडं ॥ पीतं ॥ अथवा
 दिति किं ॥ वने धनं नाना तस्यावधमभित्त्वा ॥ नलोपो हि स्यात् ॥ अधातुरिति किं ॥ इति ॥ इति ॥ अहं ॥ नलोपः स्यात् ॥
 अप्रत्यय इति किं ॥ कांडं ॥ कु ॥ अ ॥ इत्यो न पुंसके प्रातिपदिकस्येति कस्यः स्यात् ॥ प्रातिपदिके प्रदेवा कस्यो
 न पुंसके प्रातिपदिकस्येति वमादयः ॥ ४५ ॥ ॥ कृतद्वितसमासाश्च ॥ ॥ कृतद्वितसमासाः प्रातिपदिकसं
 ज्ञा भवति ॥ अप्रत्यय इति सर्वस्वने पयसासात् ॥ कृतद्वितस्य तद्वितो तस्य वने न प्रातिपदिकसंज्ञा विधीय
 ते ॥ अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थं ॥ कृतकारकं ॥ कृतद्वितः ॥ औपगव ॥ कापटव ॥ समासः
 राजपुरुषः ॥ आसणकं बलं ॥ समासग्रहणस्य नियमार्थत्वात् ॥ वाक्यस्यार्थवतः प्रातिपदिकसंज्ञानभ
 वति ॥ ४६ ॥ ॥ कस्यो न पुंसके प्रातिपदिकस्य ॥ ॥ न पुंसकं लिख्ये ॥ यस्यातिपदिके वने तस्य कस्यो न
 वमादयः ॥ अहं ॥ तस्यान्तः ॥ अतिरिक्तं ॥ अति ॥ पु ॥ जलं ॥ न पुंसकेति किं ॥ ग्रामणीः ॥ सेकनीः ॥ प्रातिपदि
 कस्येति किं ॥ कूडेति छतः ॥ प्रातिपदिकग्रहणसामर्थ्याद्देवादेशः ॥ सर्वस्य त्वन्भवति ॥ ४७ ॥ ॥ गोस्त्रि
 योरुपसज्जनि स्य ॥ ॥ प्रातिपदिकस्येति वने ॥ गो इति स्वस्वग्रहणं ॥ स्त्री इति प्रत्ययग्रहणं ॥ संहितत्वाद्
 दे ॥ उपसज्जनिग्रहणं तयोर्विशेषणं रूपसज्जनि स्य स्त्री प्रत्ययान्तस्योपसज्जनि स्येति ताभ्यां प्रातिप
 दिकस्य तद्वत्विधिः ॥ उपसज्जनिगोराश्वं तस्य उपसज्जनि स्य स्त्री प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकस्येति

२३

तदश्विष्यं संज्ञा प्रमाणत्वादिति ॥ व्यक्तिः स्त्री ॥ पुं न पुंसके नि ॥ वचनमेकद्वित्ववक्तुं त्वानि ॥ पुं नालाः क्षत्रियाः पु
 ण्डिगाश्च ॥ वचनविषयास्तेषां निवासा ज्ञनपटः यथा ते ॥ पुं नालाः क्षत्रियाः पुं नालाः क्षत्रियाः पु
 मगधाः ॥ मत्स्याः ॥ अगाः ॥ वंगाः ॥ सुखाः ॥ पुं नालाः ॥ लुपिकिं ॥ लुकिमाभित्त्वा ॥ लवणं ॥ रूपः ॥ लवणं ॥ वागं ॥ लवणाय वागं
 व्यक्तिवचने इति किं ॥ शिरीषाणामहरस्योग्रामः ॥ शिरीषास्तस्य शिरीषवने विभावोपधि वनस्पतिभ्यः इति ए
 वं न भवति ॥ इति तत्त्वादिषु व्यक्तिः ॥ हरीतक्याः ॥ फलानि ॥ हरीतक्याः ॥ फलानि ॥ हरीतक्यादिष्वश्वेति पुं नालाः ॥ विरोषणानां वाजा
 तेषां ॥ ॥ लुपीति वने ॥ लुपर्थस्य निविरोषणानि तेषामपि युक्तवच्च ॥ किंवचने न भवतः ॥ जातिवृत्तयित्वा ॥ पंचा
 लाः ॥ रमणीयाः ॥ बद्धनाः ॥ बद्धक्षीरघृताः ॥ बद्धमातृफलानि ॥ गोदोरमणीयो ॥ बद्धनो ॥ बद्धेष्टद्वारे लो ॥ बद्धमा
 तृफलो ॥ अजातिरिति किं ॥ पंचाला ज्ञनपटः ॥ गोदोरामः ॥ जात्यर्थस्य वा यं युक्तवच्च ॥ प्रतिषेधः ॥ तेन जातिह
 रणयानि विरोषणानि तेषामपि युक्तवच्च ॥ वचनभवाति ॥ पंचाला ज्ञनपटो रमणीयो बद्धनः ॥ गोदोरामो रमणी
 यो बद्धन इति ॥ मत्स्यलुपि प्रतिषेधो वक्तुः ॥ वचनभवाति ॥ वाङ्मिदानीयः ॥ वचनविकारविरोषो वक्तुः ॥
 ॥ ४८ ॥ ॥ तदश्विष्यं संज्ञा प्रमाणत्वात् ॥ ॥ तदिति प्रकृतं युक्तवच्च ॥ वक्तुं लक्षणं प्रति निदिश्यते ॥ तदेतदश्वि
 व्यनवक्तव्यं ॥ कुतः ॥ संज्ञा प्रमाणत्वात् ॥ संज्ञावाङ्मिदानीयं संज्ञाः प्रमाणं ॥ पंचाला वरणाः इति वने तेषां

वने

२४

गशङ्गां किं तर्हि जनपदादनि संज्ञा एतास्तत्र त्रिंशत्वननं स्वभावात् सिद्धमेव नयनप्रतिपाद्यं । यथाभाषो
दारास्तिकतावर्णिहृद् इति ॥ ५५३ ॥ ॥ लुब्धप्यशिव्यो यो यजेत न पदे लुब्धदराणां दिभ्य
श्च ॥ तिलु बुभ्यते ॥ अयत्नवक्तव्यः ॥ किं दराणां यो गण प्रख्यातः ॥ निधिराणो कावरण इति व्यवयोः संबन्धः प्रख्यात
ते । नैतत्तु पल्लभात्तद्विद्वद्योगात्तन्मगरेवरणं शब्द इति । किं तर्हि संज्ञा एतास्तस्माद् नान्यपि विवासः अद्वय
वर्णित इति ततो नोत्पद्यते ॥ किं लुपो विधानेन ॥ ॥ ५५४ ॥ ॥ सोमं प्रमाणं वतदभावे वृत्तिर्न स्यात् ॥ ॥ ५५५ ॥
दयः संज्ञा राज्ञा तयो गनिश्रियो रूक्कम् ॥ तद्वयस्ममेवोक्तं परांतयम् ॥ योग प्रमाणे हितं दभावे दरा
नं स्यात् ॥ यदि पंचालादि राज्ञो योगस्य प्रमाणं योगस्य वा कः स्यात् ॥ तत्सदभावे योगभावे तस्मादरा
नमप्रयोगकस्यात् ॥ दृश्यते च प्रति विने ब्रह्म त्रिय सर्वथां जनपदे पंचालादराज्ञं ततो स्वसी यतनार्थो
गनिमित्तकः किं तर्हि रूद्रिरूपेणो वतत्र प्रवृत्त इति ॥ ५५६ ॥ ॥ प्रधानप्रत्ययार्थविवन समर्थस्यास्य प्रमाणत्वा
त् ॥ ॥ अत्रिष्य भित्तिवृत्ते । प्रधानं समासात् किं न्युदे । प्रत्ययस्त्यद्यदि ताभ्यामर्थविवनमर्थभिधान
मनेन प्रकाशेण भवति इति त्वन्वयार्थः परिभाषितः । प्रधानो पस्यते न प्रधानार्थसहजतः प्रकृतिप्रत्ययो
प्रत्ययार्थसहज इति तस्यान्वितायाः प्रत्यावष्टे । अत्रिष्यमेतदेव अर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् । अन्य
इति शब्दापेक्षया लोको व्यपदिश्यते । राज्ञे रथार्थिभिधानं स्वाभाविकं न परिभाषितं यमराज्यत्वात् । लोके

अदृष्टमुच्यते। जातिशरमाजात्याख्यातस्यां जात्याख्यायामिह कस्मिन् नर्थे बहुवचनमन्यतरस्यां भवति। जात्या
वा बहुवचनं च। नियावत्तन्निर्दिष्टशेषणानामजातिशब्दो नामपि संपन्नादीनां बहुवचनमुपपद्यते। संपन्ना
यवः। संपन्नायवाः। संपन्नो ब्रीहिः। संपन्ना ब्रीहयः। सर्वव्यावाज्राहणः प्रत्यक्षयः। सर्ववयसो ब्राह्मणः प्रत्यक्षयः।
जातिशरमा एकैरेव त्रुत्तदर्थः। आख्यातहोक्त्रम्। काश्यपप्रतिकृतिः। काश्यपो भवत्ययं जातिशरमा। एतेनैव न
जातिशरमायते। किं तर्हि प्राति कृतिः। एकस्मिन्ति किं। ब्रीहियवः। सत्याश्रयणो प्रातिषोषो वक्तव्यः। ओन्नो ब्रीहि
संपन्नः। सुक्षितं करोति। पन्ना ॥ अस्मदहो योश्च ॥ अस्मदहं त्वेद्वित्वेन बहुवचनमन्यतरस्यां भवति। अहं
ब्रवीति। वयं ब्रूमः। आर्वा ब्रूवः। वयं ब्रूमः। सविशेषणस्य प्रातिषोषो वक्तव्यः। अहं देवदत्तो ब्रवीमि। अहं गान्धर्वी
भिः। अहं पुरुषीति। अहं पण्डितो ब्रवीति। पुण्यं दिशं वक्तव्यं। त्वं मे हारुः। हारं मे हारुः॥ ५९॥ ॥ कलागं जोषप
दानां नक्षत्रं ॥ वकारो ह्ययो रित्यनुकर्षणार्थः। फलान्यो हारुः। जोषपदं जोष्यनक्षत्रयोर्वद्वचनमन्यत
रस्यान्तभवति। क्रदा सर्वाः फलान्यः क्रदा सर्वं फलान्यो। क्रदा सर्वं जोषपदे। क्रदा सर्वाः जोषपदाः। नक्षत्र इति
क्रिप्। फलान्यो माणविके॥ ६०॥ ॥ ब्रह्मसि पुनर्वसो रेकवर्गः ॥ अन्यतरस्यामिति वर्तते। ह्यो रिवर्गने
प्राप्ते पुनर्वसो ब्रह्मसि विषये एकवचनमन्यतरस्यां भवति। पुनर्वसु नक्षत्रं मदि ति देवता। पुनर्वसु नक्षत्रं
मदि ति देवता। ब्रह्मसि किं। पुनर्वसु। नक्षत्र इत्येवा पुनर्वसु माणविके॥ ६१॥ ॥ विज्ञानं वयोश्च ॥ ब्रह्मसि

तत्त्वविगतिगोचरे विद्याकरणं न श्रुतं ते विराज उरुषमानयेत्कु के राजविशिष्ट उरुषमानयंति नराजानं ना
 वि उरुषमात्रं। औपगवमानयेत्कु के उ पगु विशिष्टमपत्यमानयंति नो पगु वाप्यपत्यमात्रं। (यथा लोकोत्थः
 सिद्धः तत्र किंयत्नेन ॥ ५२ ॥) का लो पस ज्जनि व तुल्यम् ॥ अशिष्यमिति वर्तते। का लो पस ज्जनि व शिष्यः।
 कस्मादर्थस्यान्यप्रमाणत्वात्। तुल्यराशौ हेतुमुक्त्यर्थः। अशिष्यविशेषणं वेतत्। का लो पस ज्जनि व
 तुल्यमशिष्ये। इहा लो वेय्या करणः का लो पस ज्जनि योः परिभाषा कुर्वति। आन्याय्यात्। उथानादान्याय्यासं
 वे शान्देवो अद्यतनः का लः। अपरे तु पुनराहुः अहुरभयतो ईदृशं व मे षोऽद्यतनः का लो रति। तथा उपस ज्ज
 न परिभाषा कुर्वति। अ प्रधान पुप सज्जनि मिति। तस्याणि निराकार्यः प्रत्यावृत्तौ लोकोत्थविगते। ये र विद्या
 करणं न श्रुतं तेषां हुः। इदमस्माभि र्द्यु कर्तव्यमिदं श्वः कर्तव्यमिदं ह्यः कृतमिति। न न सु सार्थंते। तथो पस ज्जनि
 वयम वगृह्यो मे उ पस ज्जनि प्रमाण मिति गम्यते। यश्च लोकोत्थः सिद्धः तत्र किंयत्नेन। यद्ये व ईदृशं त एव
 का लो पस ज्जनि ग्रहणं कस्मान्न क्रियते। किमर्थो योग विभागः प्रदर्शनार्थः। अन्यदप्येव जगता य कम शिष्यमि
 ति। तथा हि र्वा ना र्थः परिभाषते। मत्वमेव दुर्ज्ञेहः पूर्वपदार्थ प्रधानोऽप्ययी भावः। उ त र पदार्थ प्रधान
 स्त लु रूपाः उभयपदार्थ प्रधानो ईदृशः। इत्येवमादितया तदप्यशिष्यमिति ॥ ५३ ॥ ॥ अतोऽस्यायामुक्तं
 स्वकु व वनं मन्यतरस्याम् ॥ अशिष्यमिति निवृत्तं। उगति नामा पने को र्थस्तद्विधाने एकवचनमव प्रा

निवर्तते। द्विवचने प्राप्तेर्द्धसि विषये विज्ञास्व को रे कु व वनं मन्यतरस्यां भवति। विज्ञास्व नक्षत्रं ईदृशं द्वाप्ती देवता
 विज्ञास्वेन क्षत्रं ईदृशं द्वाप्ती देवता ॥ ५२ ॥ ॥ तिष्य पुनर्वसु नक्षत्र ईदृशं व कु व वनं न स्य द्विवचनं नित्यम् ॥ ॥ ईदृशं
 ति निवृत्तम्। तिष्य एकः। पुनर्वसु ईदृशं। तेषां ईदृशं व कथं तत्र व कु व वनं प्राप्ते द्विवचनं विधीयते। तिष्य पुनर्वसु
 नक्षत्र विषये ईदृशं व कु व वनं न स्य प्रसंगे नित्यं द्विवचनं भवति। उदितो तिष्य पुनर्वसु हस्यते। तिष्य पुनर्वसु
 रिति किं। राधा नुराधा नक्षत्र इति किं। तिष्यश्च मा एव कुः। पुनर्वसु वे मा एव को तिष्य पुनर्वसु को मा एव को
 ननु प्रकृतमेव नक्षत्रेय हणं किमर्थं पुनरुक्तम्। यथा एणामपि यथास्यात्। सिद्धं पुनर्वसुः। पुष्य पुन
 र्वसु इति। ईदृश इति किं। यस्तिष्य लो पुनर्वसु एषां तदमे तिष्य पुनर्वसुः। उरु गधा स्तिष्यो दय एव विषया
 सिन हय मा एव कुः। इति उच्यते। नेन नक्षत्र स मा स एवायं। व कु व वनं स्यति किं। एक व वनं स्य मा श्व
 त्। तिष्य पुनर्वसु इदमिति स वे ईदृशो विभाषयै क व इवतीति। अस्यै तदेव ज्ञापकम्। नित्यग्रहणं वि
 कल्पनित्यर्थम् ॥ ५३ ॥ ॥ स रूपा एव मे करो ष एक विभक्तौ ॥ ॥ क्षमानं रू प्ये षां ते स रूपाः। स रूपा
 एणं राश्याना मे कवि भक्तौ परत एक रो बो भवति एक शिष्ये त इतरे निवर्तते। हृक्षश्च हृक्षश्च हृक्षो। हृ
 क्षश्च हृक्षश्च हृक्षश्च हृक्षः। प्रत्यर्थं राशु निवेशाने के नाने कस्यार्थस्याभिधानं तनाने कार्यस्याभि
 धाने नैक राशु लं प्रा र्त्तं तस्मादेक रोषः। स रूपा एणमिति किं। हृक्ष हृक्षो। रू प्यग्रहणं किं। शिन्ने

धैर्यथास्यात् अक्षः पादाभावात् इति एकग्रहं किं द्विबद्धः शोभो मा भूत् शोभग्रहं किं आदिशोमा भूत्
 एकविंशका वितिकिं पयः पयो जायते इति ब्राह्मणं भूत् कर्तृ ब्राह्मणं भूत् इति ॥ ६५ ॥ ॥ इन्द्रो यनाते ल
 क्षणश्च देवविशेषः ॥ शोषरति किं स्नेनेति सहयोगेति तीया स्नेना सह वचने इन्द्रः शिष्यते युवा निवर्त
 ते इन्द्राक्षः इवार्वाय संज्ञा गोपैत्रस्यापत्यमतेर्हि तदुद्भूति इति इन्द्रो यनासह वचने शिष्यते तल्लक्षणं इन्द्रः
 ओ देवविशेषो भवति तदिति इन्द्रो यनाते निद्राः तल्लक्षणं राहो निमित्तपयसि नव लक्ष्ये यथैवकारो
 अवधारणार्थं विशोषो वेत्स्य इन्द्रो यव निमित्तकमेव यदिवे रूपा भवति ततो इन्द्रः शिष्यते युवा नि
 वर्तते समानाया मा कृतो इन्द्रो यव प्रत्ययो भिद्यते गार्ग्यश्च गार्ग्याय एणश्च गार्ग्यो वास्यश्च वास्य
 यनश्च वास्यो इन्द्राति किं गार्ग्यश्च गार्ग्याय एणं गार्ग्यगार्ग्याय एणो स्नेनेति किं गार्ग्यगार्ग्यो तल्लक्षणं
 ओदिति किं गार्ग्यवास्यायनो एवकारः किमर्थं भाग विज्ञिश्च भागवितिकश्च भागविति भागविति
 को कृत्वा सो वीरत्वं भागविते कस्यापरो विशोषो विद्यते ॥ ६५ ॥ ॥ स्त्री उवच ॥ ॥ शोषरतिवर्तते
 इन्द्रो यनेति च सर्वं स्त्री इन्द्रो यनासह वचने शिष्यते तल्लक्षणं ओ देवविशेषो भवति उंसर ववास्याः
 कार्यभवेति स्मर्थः मुमर्थवद्भवति गार्ग्यश्च गार्ग्याय एणश्च गार्ग्यो वास्यश्च वास्य यनश्च वास्यो वा
 क्षीव वाक्षाय एणश्च वाक्षी ॥ ६५ ॥ ॥ उमा च स्त्रिया ॥ ॥ तल्लक्षणं ओ देव विशेष इति वर्तते इन्द्रो यने

। सव देव तत्र श्यो ॥ त्वदादीनां नियो यद्यु सरततो क्षिप्यते सा वयश्च यो यश्च कश्चको ॥ ७५ ॥ ॥ अमा पशुसं
 घे घतरु एषु स्त्री ॥ ॥ ग्राम्या एणं पशूनां संघां ग्राम्य पशु संघाः तेषु सह विपक्षायां स्त्री शिष्यते उमा नृक्षि
 येति उंसः शोषे प्राप्ते स्त्रीशोषो र्धं विधीयते अरुणग्रहणसामर्थ्यात् पशूनां विशेषणं गवः रमाः अजारमाः
 ग्राम्यग्रहं किं रुवरुमे एषतरुमे पशुक्षिति किं ब्राह्मणः क्षत्रियाः संघे क्षिति किं एतौ गवो वरतः
 अतरुणे क्षिति किं बसादमे वक्रगरुमे अनेक राफे क्षितिवक्तव्यम् इह मा भूत् अश्वागर्धमा ॥ ७५ ॥
 ॥ ॥ ॥ इन्द्रो यदेवमादयः राहो क्रियावाविनो धातुसंज्ञा भवति भू भवति एध एधते स्पृष्ट स्पृष्टते धातुवादे
 सर्वाचार्य संज्ञातिवक्रिया वचनानां संज्ञा विधीयते भूवादीनां वकारो र्धं गत्यार्थः प्रयुज्यते भूवो वार्धं व
 दंतीति वक्रियावाद्यः स्यताः धातुप्रदेशाः धातो रित्येवमादयः ॥ १ ॥ ॥ उपदेद्रोः अनुनासिक इव ॥
 उपदेद्रुते तेनेत्युपदेशः वास्त्रवाक्यानि स्वपावः दिव्यपातश्च तवयोऽनुनासिकः सद्रसंज्ञो भवति ए
 धं स्पृष्टं प्रतिशानुनासिक्याः पाणिनीयाः ॥ उपदेद्रादिति किं अभ्रार्थं अपर् अक्षिति किं आतोमनिवृत्ति
 छानि पश्चात् मकारस्य संज्ञा न भवति अनुनासिक इति किं सर्वस्यायोगात् इत्युपदेशः आदितश्चेत्युपमा
 दयः ॥ ॥ ॥ इन्द्राक्षः ॥ उपदेद्रो इति वर्तते अतै भवत् अंत्यं धातादेः समुदायस्य मर्दं हत्यतर्दिह भव

ति निवृत्तं। स्त्रियासहवने पुमान् शिष्यते। स्त्री निवर्तते। स्त्रीं सलक्षणश्च देव विरोधाभवति ब्राह्मणश्च
 ब्राह्मणी च ब्राह्मणौ। कृकृटश्च कृकृटी च कृकृटी। तल्लक्षणश्च देव विरोधश्च येव। कृकृटश्च मयरी च कृकृटम
 यरी। एवकार्यक्रमः। ईदश्च ईदराणी। ईद ईदराणी। पुयोगावाख्यायानित्यपरो विरोधः। पुमानिति किं प्राक
 यत्रावीव प्राक प्रायो। प्रागित्ययमलिङ्गम्॥ ६०॥ ग्राह उ त्रौस्वस्तु हितभ्याम्॥ ॥ यथासंख्ये ग्राह उ त्र
 राहो शिष्यते स्वस्तु हितभ्यां सहवने। स्व सासहवने ग्राह राहः शिष्यते। ग्राहो वयसाव ग्राहरो। उहित
 सहवने उत्र राहः शिष्यते। उत्रश्च उ हितम् उ त्रौ॥ ६१॥ ॥ न पुंसक मन पुंसके नैकवशास्त्यन्तरस्यां॥ ॥ तल्ल
 एव्ये देव विरोध इति वर्तते। न पुंसकान पुंसक मात्र रुते विरोध अन पुंसकेन सहवने पुंसके शिष्यते। एक
 वचास्य कार्यमन्यतरस्यां भवति। शुक्लश्च कृक्वल्ः शुक्लो य ह ह तिका शुक्लं वस्त्रं। तदिदं शुक्लं तानीमानि शु
 क्कानि। अन पुंसकेनेति किं। शुक्लं व शुक्लं व शुक्लं व शुक्कानि एकवच्चेति न भवति॥ ६२॥ ॥ मं पिता माता ॥ ॥
 अन्यतरस्यामिति वर्तते। नैकवदिति। माता सहवने पित राहः शिष्यते। अन्यतरस्यां। पिता व माता व पितरो।
 माता पितराविति वा॥ ७०॥ ॥ अश्वश्वः श्वश्वा ॥ ॥ अन्यतरस्यामिति वर्तते। श्वश्चासहवनेन अश्वश्वराहः शिष्य
 ते। अन्यतरस्यां श्वश्वश्च श्वश्वरो। श्वश्च श्वश्वराविति वा॥ ७१॥ ॥ लदादिनि स वै नित्यम्॥ ॥ लदादीनि राह
 रूपाणि सर्वस्व सहवने नित्यं शिष्यते। लदादिभिर्न्यैश्च। सर्वथ ह एण साकृत्यार्थं नित्यग्रहणं विरुज्य निरुस्य २६

अश्वश्व

ति। अश्वश्व एणकारः। कृकृकृकारः। ए अश्वः उकारः। उपदेश इत्येव। अग्निवित्। सोम सुत्। हस्य वृहति तिदि
 तीय मत्र हव्य ग्रहणं तत्रेणोपात्तं इत्यर्थः। तेन प्रत्याहारपाठे हलित्यत्र लकारस्य संज्ञा क्रियते। तथा वसति हलस्य
 निति प्रत्याहारने तरेतराश्रय दोषो भवति॥ ३॥ ॥ मयि को तुस्मात् ॥ सर्वेण प्राप्तायामि संज्ञायां विभक्तौ वर्तमा
 ना नो तव एणिकार मकाराणां प्रतिषेध उच्यते। तवर्गः। यंटा उ-सिउ-सानिनास्मात्। दृक्षात्। लक्षात्। सकारः।
 जस्य ब्राह्मणः। तस्य धस्य। पयसः। पयथः। मकारः। अपवतां। अपवतं। विभक्तौ वित्ति किं। अयो मत्। जल्लणायु
 स। रुधादिभ्यश्च मृक्क्रोत्। इटोदिति वा त्रप्रतिषेधो न भवति। अनित्यत्वादस्य प्रतिषेधस्य इदं मस्य पुदि
 म्मकारा उच्यते निहंरादुनित्यत्वे तु पक्षपति॥ ४॥ ॥ आदि जिदुवः॥ ॥ इदिति वर्तते। आदि राहः प्रात्येक
 मभिर्संबध्यते। जिदुट इत्यनेन सुदाया उगादितो वर्तमाना इत्येवो भवति। जिमिदा स्महेने। भिनः। जिधुषा।
 उष्टः। जिधिदा। स्विन्नः। दुवेष्टं कपने। वेपथुः। उओष्वि। श्वेपथुः। उपनृपाके। पंक्तिर्न। उपप्र। उप्रिमम। उरु
 त्र। उविमम। आदिशित्ति किम्। पदपति। कंडयति। उपदेश इत्येव। जिकारमिति॥ ५॥ ॥ यं प्रत्ययस्य॥ ॥ आदि
 दिति वर्तते। पकारः प्रत्ययस्यादिर्निर्ज्ञो भवति। शिल्पिनिष्पन्नं। नर्तको। रवमका। रजको। प्रत्ययस्येति किं। कोड। ष
 उः। ष डिक्रुः। आदिपित्येव। अविमहोष्टिपत्। अविबो नहिषः॥ ६॥ ॥ उष्ट॥ ॥ ववर्गकवर्गो ध्रुत्ययस्यादितो
 वर्तमानो रत्नो भवतः। गो वेकु-जोदिभ्यश्च कु-जो-जायत्यः। ह्यस्य ईयादेशो वक्ष्यति। जस्य ब्राह्मणः। स

स्यातादेरां वक्ष्यति। शोडिकादिभ्योऽप्यः। शोडिकः। टवर्गः। वरेणः। कुरुवरी। मडवरी। वस्येकदिशं वक्ष्यति।
 सप्तम्यां जनेर्ऽ। उपसरजोर्मदुरजः। वस्येपादिशं वक्ष्यति। अत्राणां अत्रम्। एधम्योगकराणामस्य विधेरति
 स्यत्वज्ञापनार्थः। तेन विद्युत्तुष्टवषापो। केरावुत्तु। केरावणः। अकाकुटास्त्रम्। न तेनासिकायाः संज्ञायादी
 टजाटजनेटवइति। अवटीटम्। आदिरित्येवाकर्मणि घुटोटरू। कर्मणः। ॥ ७ ॥ ॥ वक्ष्यते इति ॥ ॥ तद्विषय
 जितस्य प्रत्ययस्यादितो लकाराकारवर्गा इह संज्ञा भवन्ति। लकारः। ल्फड्। यवनैः। यवनैः। आकारः। कर्त्तृदिशः।
 भवति। पवति। कवर्गः। कृत्कृत्। निष्ठा। भुक्ता। भुक्त्वान्। प्रियवरो वदः। रवः। प्रियवदः। वरः वदः। ह्ना। नि
 स्थश्चः। अलुः। भलुः। भजभासमिदो घुरवः। भुगुरः। भासरोटाऽ। सिङ् सोमिनास्याः। वृक्षात्। वृक्षस्य
 । अतद्वितरति। किं कृडाळः। लोमशः। कणिका। ॥ १ ॥ ॥ तस्य लोपः ॥ ॥ तस्य संज्ञस्य लोपो भवति। तथा वेवा
 दादत्। तस्य य ह् लोप सर्वलोपार्थः। अलोप्यस्य मा भूत्। आदि। जिदुडवइति। ॥ १ ॥ ॥ यथा संज्ञं मनुदेराः
 समानाम्। ॥ संज्ञायां छेन क्रमो लक्ष्यते यथा संज्ञं यथा क्रममनुदेरा भवति। अनुदेरा भवति। अनुदेरा भवति। अनुदेरा भवति।
 वा। पश्चादुच्चार्यते इत्यर्थः। समानां समसंख्यानां समपदिवितानामुदेरा भवति। अनुदेरा भवति। अनुदेरा भवति। अनुदेरा भवति।
 देशिभिः सहानुदे। शिनः संवद्वाते। कुदीरा। कालुखमतीकृत्। कारादि कृत्। एट्। अयः। प्रथमात्। प्रथमः।
 द्वितीयाद्वितीय इत्येवमादि। तो देयः। काळातुरीयः। वार्मतेयः। कौवचार्यः। समाना मिति किं। लक्षणे

निमगः। यत्रान्यसंबंधिनी क्रियामन्यः करोति इतरसंबंधिनी वेतरसः कर्मव्यतिहारः। तद्विशिष्टक्रियावचना
 शोनोरासु नेपदं भवति। व्यतिरुनते। व्यतिरुनते। कर्मव्यतिहार इति किं। लुनंति। लुनंति। कर्त्तृग्रहणमुत्तरार्थः।
 शोवाकृत्तरेपरस्मैपदमिति। ॥ १५ ॥ ॥ नमति ईसायैभ्यः ॥ ॥ पूर्वोणात्तेपदं प्राप्तिं प्रतिषिद्ध्यात्। गत्यर्थेभ्यो हि
 सार्थेभ्यश्चालुपयथा। कर्मव्यतिहारि आसने पदं न भवति। व्यतिगच्छति। व्यतिगच्छति। ह्यसार्थेभ्यः। व्यति
 हि संति। व्यतिहसति। प्रतिषेधे ह्यसादीनामुपसंख्यानं। व्यतिहसति। व्यतिजल्पति। व्यतिपर्वति। हरतेः। प्रतिषे
 धः। संप्रहरते राजानः। ॥ १६ ॥ ॥ इदरेतरान्योन्योपपदाच्च ॥ ॥ इदरेतरान्योन्येवमुपपदाच्च धातोरासु
 नेपदं कर्मव्यतिहारो न भवति। इदरेतरस्य व्यतिरुनंति। अन्योन्यस्य व्यतिरुनंति। परस्परपपदाच्च धातोरासु
 कर्म्यं। परस्परव्यतिरुनंति। ॥ १६ ॥ ॥ नेर्द्रुशः ॥ ॥ शोवाकृत्तरेपरस्मैपदे प्राप्तिं निरूप्यादिशते। आसनेपदं
 विधीयते। निःपरस्मैपदं इति रासु नेपदं भवति। निविशति। निविशति। निरिति किं। निशति। निविशति। तत्र आ
 गमात्तद्रुहणेनैव गृह्यते। तेनाटोनास्तिव्यवधानम्। न्यविशतइति। नेरुपसर्गस्य ग्रहणम्। अर्थवद्गृहणे
 नानर्थक्येति। तरसादिह न भवति। मयुनि विज्ञाति शौण्डि ॥ १७ ॥ ॥ पदिव्यतिभ्यः क्रियः ॥ ॥ उक्तीव्दव्यतिभ्यो
 निवाकृत्तृभिः प्रायेक्रिया कृते इति सिद्धमेवास्मिन्नेपदं। अत्र तृभिः प्रायेक्रियाम् कृते यमादेभ्यः पदिव्यतिभ्योऽन
 रस्मात्क्री। एतिरासु नेपदं भवति। पदिक्रीणीते। विक्रीणीते। अवक्रीणीते। पयदिय उपसर्गगृह्यते। तेने

क्षतरामानमागवीश्रासुप्रतिपम्यनवः। लक्षणादयश्चत्वारोऽर्थः प्रत्यादयस्त्रयः सर्वेषां सर्वत्र कर्मप्र
 ववनीयसंज्ञाभवति। इह कस्मान्न भवति। वेत्तोर्यत्रा आदिर्भगवत्। स्ववेति। स्वहितेन हिंसेन मया सीक्यं
 यत्र वेत्ति तत्र स्वहितेन प्रतिज्ञायति। स्वहितेनाधिकार इति। स्वहितेन ग्रहणं पूर्वेणापि संवृत्ते ॥१०॥
 स्वहितेनाधिकारः ॥ स्वहितेनेति। क्षुभिते लक्षणे तृतीया स्वहितेनामस्वरविशेषोपार्धमस्तेन विद्वेना
 धिकारो वेदितव्यः। अधिकारो विनियोगः। स्वहितेनाधिकारं तृतीया स्वहितेनामस्वरविशेषोपार्धमस्तेन विद्वेना
 ज्ञास्वरिताः पालितोऽयाम्। प्रत्ययः। धातोः। आध्यात्मिकेति पदिकात्। अंगस्य। भस्य। पदस्य ॥१०॥
 अत आत्मनेपदम् ॥ अविज्ञावेणाध्यात्मनेपदं परस्मैपदं विधास्यति। तत्रापि नियमः क्रियते।
 अनुदातेनोपेधातवोऽति तत्र तेभ्य आत्मनेपदं भवति। नान्येभ्यः अनुदातेभ्यः आसा। आसो। वस।
 वस्ते। डिङ्। सूडः। स्ते। शीडः। स्ते। ॥ २२ ॥ साविकर्मणिः ॥ लः कर्मणि वभाववाकर्मणिभ्य इति
 भावकर्मणि विहितस्य लस्य तिकात् अनुदातेऽति तद्धि। भवति। यः सामाज्येन तदप्येते। तत्रेदमुच्यते।
 भावकर्मणि वासनेपदं भवति। भावे। ल्यायते। स्वता। आस्यते। भवता। कर्मणि क्रियते कटः। क्रियते। भारः। कर्म
 कर्तारि। ल्यायते। कर्तार स्वयमेवेति परस्मैपदं भवति। तस्य विधाने द्वितीर्य कर्तृग्रहणमनुवर्तते। कर्तृव्यं
 कर्तृति तत्र परस्मैपदं भवति ॥२३॥ ॥ कर्तृरि कर्मयति हरे ॥ ॥ कर्मत्राहः क्रियावाची। व्यतिहारो वि

हन भवति। बहुविक्रीणति वनमिति ॥२४॥ ॥ विपराभ्यां जे ॥ ॥ शेषात्कर्तृरि परस्मैपदमित्यस्यापवादः। विप
 राभ्यां जयते इति। रात्मनेपदं भवति। विजयते। पराजयते। विपराभ्यामिति किम्। जयति। अभिजयति। विप
 राभ्यां बुपसमेति ह्येते। साहचर्येनेह न भवति। बहुविजयति वनं। पराजयति सना ॥२५॥ ॥ आहो न दोषा
 स्य विहरे ॥ ॥ अकर्मणि प्रायाश्रय मारं भः। आहो न दोषा ज्ञातास्य विहरे। एते वर्तमानादात्मनेपदं भवति।
 विद्यामादते। अनास्य विहरण इति किं ॥ आस्य व्यादाति। आस्य विहरण क्रियादपि प्रतिषेधोक्तव्यः। विप
 राभ्यां व्यादाति। कर्तृव्यादाति। स्वां गकर्मकायेति वक्तव्यम्। इह मा भवत्। व्यादाते विपीडितः यतं गमु खं।
 ॥२०॥ ॥ क्रीडोऽनुसंपदिभ्यश्च ॥ ॥ क्रीडुविहरे। अस्मादनुसंपदिस्त्वेवं संप्रियात्मनेपदं भवति। अनुकी
 डते। संकीडते। परिकीडते। आडः स्वत्वपि। आकीडते। समोऽकृत्तन इति वक्तव्यम्। इह मा भवत्। संकीडति। आ
 कृताति। समासाहवर्गादि। रुपसमेति ह्येते। तिन कर्मप्रवर्तनीययोगेन भवति। माणवक मनुकीडति। आ
 गनेः क्षमाया मात्मनेपदं वक्तव्यं। क्षमा उपेक्षा कालहरणमिति यावत्। आगमय स्वतावना एव क। त्रिंशति
 ज्ञासायाम्। विद्यां शिष्यते। अनुविशिष्यते। आशिषिनाथः। सविषिनाथते। मधुना नथते। आशीषीति किं।
 माणवकं मनुनाथति। हस्ते गतिताशीत्ये। ये लक्ष्म आशु हस्ते। मा लक्ष्म गावसु हस्ते। गतिताशीत्येति किं।
 मातुरनु हरीति। किरते हर्षजा। विकाकुलाय करणे। श्रितिवक्तव्यम्। हर्षे। अपस्किरते। दृषभो हृष्टः। जीविकायां।

अपस्किरते कुकुटोभक्ष्याथी। कुलाय करणे। अपस्किरते स्वाश्रयाथी। कुरुते इति॥ अपात्रं तु यथा कुनि
 षाते खने इति सुद्र। हर्षादि क्षिति किमु॥ अपस्किरति कुसुमं। आडि॥ उपश्रोतुं पस्यमानं आनुते शृगालं।
 अमृच्छते तु रत्नं। शोष उपाळं भते इति वक्तव्यं। वावां शरीरस्य निरुपाळं भनी देवदत्ताय शोषते। यत्तद्वत्ता
 यशोपते। उपाळं भन इति किं। शोषति॥ २१॥ ॥ समवप्रविभ्यः स्त्र॥ ॥ समं अत्र प्रविभ्यं वरुणातिष्ठते इति
 रासने पदं भवति। संतिष्ठते। अत्र तिष्ठते। प्रतिष्ठते। विनिष्ठते। अष्टुः स्थः तिष्ठेति न इति वक्तव्यम्। अस्ति स
 कारमात्रमातिष्ठते। आदिशोषः। आगमो गुणं दूरी अतिष्ठते॥ २२॥ ॥ प्रकाशस्येयारव्याश्रयः॥ ॥ स्वभि
 न्ययकथनं प्रकारानं। स्थेयस्याख्या स्त्रेयारव्यातिष्ठस्य स्तिनि ति स्थेयः विवादपदे निर्णयकर्ता निर्णालोके
 स्थेय इति रुटिः। तस्य प्रति पत्यर्थमारव्या ग्रहणम्। प्रकाशने स्थेयारव्यायां वतिष्ठते रासने पदं भवति
 प्रकाशने तावदे। तिष्ठते कृत्याश्रोत्रेभ्यः। तिष्ठते वृक्षीयामपुरेभ्यः। प्रकाशस्य त्वत्मानमिति व्यर्थं। स्थेया
 रव्यायां त्वमितिष्ठते। मयितिष्ठते। संशयकलादि प्रतिष्ठते यः॥ २३॥ ॥ उडोऽर्धं धूमं कर्मणि॥ ॥ उडो
 विष्ठते रन्ध्रं कर्मणि। वर्तमानादासने पदं भवति। कर्म शब्दः क्रियावाची। अमृच्छते विविष्टि क्रियावचना
 तिष्ठते रासने पदं भवति। ने हे अतिष्ठते। कुडुबे अतिष्ठते। तदर्थं यत्तदस्यार्थः॥ उडो र्हामामिति वक्तव्यम्।
 इह नाभ्यः। आमाश्रुते मुनिष्ठते। शतमुखं च तद्व्यर्थः। इह ग्रहणमर्धं धूमं कर्मणा एव विशेषणत्वाप

मिति। निष्ठते॥ २४॥ ॥ आडो यमहनः॥ ॥ अकर्मकादिति वर्तते। यम उपरमे। हन हिंसागत्योरिति
 परस्मै पदिने। ताभ्यामाहू प्रविभ्यामकर्म क्रियावचनाभ्यामासने पदं भवति। आयच्छते। आयच्छते। आ
 यच्छते। हनं खल्वेदि। आहते। आहते। अकर्मकादित्येव। आयच्छति कृपां इच्छाम्। आहंति ह
 षळं पादं न। स्वांगकर्मकाश्चेति वक्तव्यम्। आयच्छते पालाम्। आहते शिरः। स्वांगे वेह पश्याषिकं संगृह्य
 ते। किं तदिह स्वमंगं स्वांगं। तेन हनं भवति। आहंति शिरः परकीयमिति॥ २५॥ ॥ समो गच्छति प्रच्छिन्नस्वरत्नं
 शुविदिभ्यः॥ अकर्मकादिति वर्तते। शोषाकृत्तरे परस्मै पदे प्राप्ते संघर्षेभ्यो गच्छति प्रच्छिन्नस्वरत्नं
 शुविदितेभ्योऽकर्मकेभ्य आसने पदं भवति। संगच्छते। समच्छते। संघच्छते। संघच्छते। संकल्पात्तस्य स
 मरतं। अने लुडिः। स हिंसासंतिभ्यश्चेत्यजादेशः। तत्र त्वेयदे। छितिनाम्नीयते। बुद्धं लब्धं तस्यमाहो
 नपि तस्याहं प्रतिषिध्यते। क्रूरशोडिः। गुण इति गुणः। संशृणुते। संवित्रे। क्रूररनादेनास्य ग्रहणम्। स
 मृच्छिष्यते। समृच्छिष्यते। उवस्यादेनास्य त्वत्तरे। त्वेव सिद्धिमात्मने पदम्। अत्रि र्भयत्रप्यते। कुरुते प्राप्ति
 योति भवदो। कुरुताविति जुहोत्यादो विरोधाभावमेव। समो रपि ग्रहणम्। विदं ज्ञानार्थस्य ग्रहणं।
 परस्मै पदिभिममादिभिः साहचर्य्यति। नलाभाथस्य स्वरि ते स्वाडुस्यते भायस्य। इदोश्चेति वक्तव्यं।
 संप्रत्यये। अकर्मकादित्येव। आम संगच्छति॥ २६॥ ॥ नि समुपाविभ्यो कः॥ ॥ अकर्मकादिति निर्धत्तं।

२१

वाहः अर्धकर्मणीति किं। आसनादुत्तिष्ठति। उपानं च करणे॥ उपसृष्टतिष्ठते मंत्रकरणे वर्तमाना
दासने पदं भवति। ऐशागा हं पत्युपतिष्ठते। आने प्याजान्तीधुमुपतिष्ठते। मंत्रकरण इति किं। भवति
मुपतिष्ठति यो वनेन॥ उपादेव सजासं मतं करणमित्रकरण पथि श्रितिवक्तव्यम्। देवसजायां आदित्यमु
काविशेषः। संगतकरणमुपपठेयम्। तद्यथा। गंगा यमुना मुपतिष्ठते। मित्रकरणं तु विनाप्युपपठेयेण
मेत्री संक्षेपः। पथि। अर्धपथाः सुप्तमुपतिष्ठते। बालिस्त्रायामिति वक्तव्यं। श्वस्तुको ब्राह्मणकुलमुपति
ष्ठते। उपतिष्ठतीति का॥ २५॥ ॥ अकर्मकाश्च॥ ॥ उपादिति वर्तते। उपसृष्टतिष्ठते। कर्मकादेककर्मकक्रिया
वचनादासने पदं भवति। यत्पिंडुकमुपतिष्ठते। यावद्दोहनमुपतिष्ठते। पुनक्ति विभावे कृत्यम्। भाजनं भो
जने सन्निधौ यत्तत्सर्वम्। अकर्मकादिति वक्तव्यं। कृ। राजानमुपतिष्ठति॥ २६॥ ॥ उद्दिभ्यातयः॥ ॥ अक
र्मकादिति वर्तते। उद्दिभ्यातयः सर्वावपते रकर्मकक्रिया वचनादासने पदं भवति। उतपते। वितयते। वीज्य
तदित्यर्थः। अकर्मकादित्येव। उतपतिसुवर्णसुवर्णकारः। वितपति पृथिवीं सविता। स्वांगकर्मकाश्चितिव
क्तव्यं। उतपते पाणी। वितपते पाणी। उतपते पृथ्वी। वितपते पृथ्वी। स्वांगं वेहनपादिसाविकं गृह्यते। अनत्र
कृत्स्नमह्योगमिति किं। तर्हि स्वर्गं स्वांगं। तेनेहनभावति। देवदत्ते। यत्सदत्ते मंत्रस्य दृष्टमुपतीति। उद्दिभ्या

३१

२२

अतः परं सामान्येनात्मने पदविधानं विप्रैः पतव्यम्। नि। सप्त। उप। वि। इत्येवं सर्वादिह्यते। रात्मने पदं भवति। नि। कृत्य
ते। स कृत्यते। उप कृत्यते। वि कृत्यते। अकर्मक्षिप्रायाथोपमारंभः। तत्र हि जित्वा सिद्धमेवात्मने पदं। उपसर्गादस्य
होवावर्तनं। निरस्यते। निरस्यति। सप्तहते। सप्तहति॥ २७॥ ॥ स्पृष्टयामाउः॥ ॥ अकर्मक्षिप्रायाथोपमारंभः॥
स्पृष्टयामिषये आउः सर्वादिह्यते। रात्मने पदं भवति। स्पृष्टं संघर्षः। पराभिभवश्च। सविषयो धात्वर्थस्य। धातु
सुशब्दक्रियेवा। मलोमलमा कृत्यते। छत्रः छात्रमा कृत्यते। स्पृष्टमानस्तस्याङ्गानं करोतीत्यर्थः। स्पृष्टयामि
ति किं। गमाकृत्यति॥ २८॥ ॥ गंधनावस्ते पणसेवनसाहसिक्यप्रतियलं प्रकथनोपयोगेऽप्युक्तः॥ ॥ कर्मक्षि
प्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मने पदं। अकर्मक्षिप्रायाथोपमारंभः। गंधनावस्ते पणसेवनसाहसिक्यप्रतियलं करो
ते। रात्मने पदं भवति। गंधनमपकारप्रयुक्तं हिंसात्मकं स्वरूपं। तथा हि वास्तिर्गंधनमहने। अर्हं हिंसा
यान्तिपुरादौ पण्यते। अवस्ते पणभर्त्सने। सेवने मनुचक्षिः। साहसिक्यसाहसिककर्म। प्रतियलं सतो
उणंतरा धारणं। प्रकथनं प्रकर्षणकथनं। उपयोगे धर्मादिप्रयोजनो विनियोगः। गंधने तावत्। उक्त
रुते। उदाकुरुते। स्वयतीत्यर्थः। अवस्ते पणे। रंयिने वाक्त्रिका मवकुरुते। भर्त्सयतीत्यर्थः। सेवने। गण
कात् प्रकुरुते। माहमात्रात् प्रकुरुते। सेवतीत्यर्थः। साहसिक्ये। परदारकुरुते। ते सुसहसा प्रवर्तते इ
त्यर्थः। प्रतियले। एधोदकस्यापस्फुरते। काण्डशृणोस्योपकुरुते। सतो उणा धारणं करोतीत्यर्थः।

३३

तस्य

धर्मिनयते। गमयति। उपपत्तिभिः स्थिरीकृत्य शिष्येभ्यः। प्रतिपादयति। तेन युक्तिभिः स्तुष्यमानाः सं
मानिताः ह्यजिताभवंति। उस्तं जनमुक्षेपणं। माणवकमुदानयते। उक्षेपतीत्यर्थः। आचार्यपुराणं। आचार्य
क्रियामाणवकमुपनयते। माणवकमीदृशो न विधिना संसर्गं प्रापेयति। येनासौ उपनेता स्वयमावा
स्य संपद्यते। माणवकमुपनयते। आचार्यः कुर्वन्माणवकं मातृसमीपं नयतीत्यर्थः। स्मार्तविनये निश्च
यः। नयेत्येव। स्मार्तः। कायते। तत्र प्रस्थानम्। संप्रति। एते शिष्ये नोतीत्यर्थः। १८। त्रिवर्तनं। कर्मकरानुपपत्तेः। १९। त्रि
विनयसमीपं करोतीत्यर्थः। विगणानि। क्रमादेर्नियतनं। मद्रः। कर्मविनयतो नियतं यतीत्यर्थः। व्यो
गविनियोगः। शतं विनयते। सहस्रं विनयते। धर्मार्थं शतं सहस्रं वा प्रयुक्त इत्यर्थः। एते शिष्ये हि। अ
ज्ञानयति शार्म॥ ३५॥ कृत्स्नं वा शरीरे कर्मणि॥ नयतेः कर्ता देवदादिलंकारवाच्यः। तत्र स्थं कर्म
णि। शरीरे सति नयते। शरीरे पदं भवति। शरीरं प्राणैः कायस्तदेकदेशो वि शरीरे कोधं विनयते। स
न्धं विनयते। कृत्स्न इति। देवदातायत्तदवस्थकोधं विनयति। शरीरं इति। मुंडं विनयति। पा
दं विनयति। कर्मणि। बुद्ध्या विनयति। प्रज्ञाया विनयति। ३७॥ १८। त्रिवर्तनं। यत्तु युक्तम्। १९। शोषा
कृत्स्नं पदं प्राप्ते। इत्यादिष्वर्थेषु क्रमेण शरीरात् सने पदं भवति। इति प्रतिबंधः। सगुं स्ताहः।
तायनं स्फुरिता। एतौ तावत्। अत्रेव कर्मते बुद्धिः। यत्तु यत्तु कर्मते बुद्धिः। नत्र तिहं न्यतरत्यर्थः।

ग्रीहा॥ ॥ अत्रासविभाषेयं कर्मशिवर्तते। उपसर्गविभुक्तात् क्रमेण सने पदं भवति। कर्मतो कामति।
अनुपसर्गादिति किम्। संकामति। ४३॥ ॥ अत्रापुनरेव सः॥ ॥ शेषात्कर्तारि परस्मैपदे प्राप्ते ज्ञानात्तरपद्वेव
वर्तमानादासने पदं भवति। अपद्वेवो निद्रुतिरपलापः। सोपसर्गश्चायमपद्वेवमेव वर्तते नन्वेवः। त्रातम
पजानीते। अत्रापत्पतीत्यर्थः। अपद्वेव इति किं नर्त्तकं। निद्रुतिरपलापः। ४४॥ ॥ अत्रैव संक्रियः॥ ॥ अत्र
अभिप्रायाद्यर्थमादर्भः॥ कर्त्रभिप्रायेण अनुपसर्गवत् शरति वक्ष्यति। अकर्मकादकर्मकृत्क्रियावन्नुपसर्ग
माते रात्मने पदं भवति। सत्पिषो जानाती। मधुनो जानाती। कथं वायमकर्मकः। नात्र साध्यादिद्वैतस्य पत्यनव
वक्षितम्। किं हि तान् सविक्रियाप्रवृत्तौ कर्णवर्तिन्यादिना विदथ्यस्य क्रूरपरातिषष्ठादिभ्यो यते। स
त्पिषो जानाती। मधुनो जानाती। सविक्रियायामेव प्रवर्तते इत्यर्थः। अकर्मकादिति किम्। स्वरेण पुर्वजाना
ति। ४५॥ ॥ संप्रतिभ्यामनाध्याने॥ ॥ शरतिवर्तते॥ ॥ स कर्मकाद्योपमादर्भः॥ संप्रतिष्वपि ज्ञानात्तरनाध्या
नेव वर्तमानादासने पदं भवति। अनाध्यानस्य उक्तं। त्रात सजानीते। सहस्रं सजानीते। त्रात प्रातिजानीते।
सहस्रं संप्रतिजानीते। अनाध्यानामिति किं। मातुः संजानाति। पितुः संजानाति। उक्तं वत इत्यर्थः। ४६॥
॥ भासनीपुर्वभाषाज्ञानयत्नविमर्कपुर्वप्रणेषु वदः॥ ॥ शेषात्कर्तारि परस्मैपदे प्राप्ते भासनादिचर्थ
पुर्विषयोषोऽसह्युवदे रात्मने पदं भवति। भासनीदीप्तिः। वदते वाच्योऽप्येताप्यनः।

33

32

सूत्रपदार्थनकीत्यर्थः। उपसंभाषा उपसंत्वने। कर्मकरानुपवदते। उपसंत्वमतीत्यर्थः। स्थानं सम्यगवबो
 धः। वदतेवाच्यमित्येकोकायते। जानातिवदितुमित्यर्थः। यत्तु उसाहः। क्षेत्रेवदते। गेहेवदते। तद्विषय
 उसाहमाविः करोतीत्यर्थः। विमतिना नामातिः। क्षेत्रे विवदते। गेहे विवदते। विमतिपतितो विमतिभाषित
 इत्यर्थः। उपसंवा एरहस्यपद्वर्त्तनी। कुलभाषा मुपवदते। परदारानुपवदते। उपवदयतीत्यर्थः। एतेष्विति किं।
 यत्किं विदुवति॥४७॥ ॥ व्यक्तवाचा समुच्चारणे॥ ॥ वदइत्यनुवर्त्तते। व्यक्तवाचा समुच्चारणं सहाचार
 णं। तत्र वर्त्तमाना हृदते रासने पदं भवति। ननु वद व्यक्तायां वाचीत्यर्थं पश्यते। तत्र किं व्यक्तवाचा मि
 तिविशेषणेनाप्रसिद्धपसं प्रेहार्थमेतच्च कवाच इति मनुष्याः प्रसिद्धाः तेषां समुच्चारणयथास्यात्। सं
 प्रवदते आह्वयः। सं प्रवदते क्षत्रियाः। व्यक्तवाचा मिति किं। अनुनयपादसंज्ञा संकृतः। विधिलयवाङ्मूलतां ग
 लाङ्गुति। क्वेवदं मुकुमाकुलकुतं वरतमुसं प्रवदं तिकु कुटम्। समुच्चारण इति किं। आह्वयवदति। क्ष
 त्रियो वदति॥४८॥ ॥ अकार कर्मकात्। वदइति वर्त्तते। व्यक्तवाचा मिति। अनुस्वाहृदते रकर्मकात् व्य
 क्ताविषयादासने पदं भवति। अनुवदते मूठः कुलापस्य। अनुवदते मोदः पेष्यलादस्य। अनुः साहस्ये
 यथा कुलापो धीयानो वदति तथा कुरइत्यर्थः। अकर्मकादिति किं। सर्वमेव यत्तु कदितमनुवदति। व्यक्तवा
 चा मित्येव अनुवदति विना॥४९॥ ॥ विभाषा विप्रलापे॥ ॥ वदइति वर्त्तते। व्यक्तवाचा समुच्चारण इति

तुनश्च यत्ते इति अतः प्रत्यदाहरणं भवति॥५०॥ ॥ दाणश्च सावेच्छुर्त्यर्थः॥ ॥ दाणदाने परस्मै पदं॥ ततः सं
 प्रवदति तीया युक्तादासने पदं सवति। सावेच्छुतीया च उर्थ्ये भवति। कथं तुनस्ततीया च उर्थ्ये स्यात्। वक्त
 व्यमेवेतत्। अक्रियुयवेहारे ततीया च उर्थ्ये भवतीति वक्तव्यम्। दास्यासंप्रयच्छते। वृषत्यासंप्रयच्छते। का
 मुकः सनरास्ये रदातीत्यर्थः। च उर्थ्ये इति किं। पाणिना संप्रयच्छति। समः प्रज्ज्ञेन व्यवधाने कथमासने प
 दं भवति। सम इति विशेषणवर्त्तनपदमी॥५१॥ ॥ उपाद्यमः स्वरणे॥ ॥ शेषात्कर्त्तरि परस्मै पदं प्राप्ते
 उपसुवर्धमः। स्वरणे दासने पदं भवति। पाणिग्रहणं विशिष्टमिह स्वरणं गृह्यते। न स्वरणमात्रं।
 भार्यामुपयच्छते। कथामुपयच्छते। स्वरणमिति किं। देवदत्तोयसंयदते स्य भार्यामुपयच्छति॥५२॥ ॥ सा
 च्छुस्त्रो सनः॥ ॥ सा च्छुस्त्र इत्येतेषां सनंतानां सासने पदं भवति। तज्ज्ञानातेरपेक्षेवेत्तदिति वि
 शिः। सूत्रे सासने पदं विहितं। अहृत्त्रोरपि समो गम्य छिद्य छिद्यत्यत्र विहितं। तस्मिन्विषये पूर्ववत् सन इत्येव
 सिद्धसासने पदं। ततोऽयं त्रिविधो यते विधानं स्मरतेः। पुनरुक्ताप्राप्तमेव। धर्मजिज्ञासते। गुरुं श्रुत्वा वते। न
 च सुस्मृते। नृपदे वृक्षते। सन इति किं। जानाति। स्मरति। पश्यति॥५३॥ ॥ नानाऽस्तिः॥ ॥ सर्वे
 एवासासने पदं अनेन प्रतिषिध्यते। अनुस्वाहृत्ज्ञानोतेः सनंतादासने पदं न भवति। तथा च वसति स
 कर्मकस्यैवायं प्रतिषेधः। पुत्रमनुजिज्ञासति। भार्यामनुजिज्ञासति। अनौरिति किम्॥ धर्मजिज्ञासते॥५४॥

यस्यैवधातोः कृत्वाऽनु प्रयोगस्यात्मनेपदं भवति। इहां वक्त्रे। इहां वक्त्रे। यदि विद्यार्थमेतत्। तर्हि उं मां वक्त्रा
 रेति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवंति प्राप्नोति। नैष दोषः। अभयमनेन क्रियते विधिनियमश्च। कथं।
 वृत्तिवर्तते। स द्वितीयो यत्नोऽपि विषयति। कृत्वा इति क्रिया। इहां वक्त्रे। कथं पुनरस्यानु प्रयोगो यावता कथं
 पुनरुच्यते। इति इत्युच्यते। कृत्वा इति प्रत्याहारयुहणं तत्र विज्ञायते। क्रिया विद्युत् प्रत्याहारः। अथ तत्तद्
 वेत्तुं स्वस्ति योग इति कृत्वा वादादभ्ययावत् कृत्वा इति यत्नं त्वय इति कृत्वा नकारः॥६३॥ ॥ श्रीपाथ्या युजेरस्य
 स्तपात्रेण॥ ॥ युजिरयोगे स्वरितं तस्य कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदं मङ्गलं भिप्रायाथीय
 मारभः॥ प्रउपरत्येव वृत्ति युजेर यत्नपात्र विषयादात्मनेपदं भवति। प्रयुक्ते। उपयुक्ते। अयत्नपात्रे वि
 ति क्रिया॥ इहं स स्तपात्रेण प्रयुक्तं किं धीरा। स्वराद्यं तोप सहादिति वक्तव्यं। उपयुक्ते। निर्युक्ते। स्वराद्युप
 सहादिति क्रिया। निर्युक्तं। उपयुक्तं॥६४॥ ॥ समः क्षणवः॥ ॥ क्षणते जने परस्मैपदा। ततः संक्षुब्धत्वात् आत्मनेप
 दं भवति। समो गम्य छिप्र छिद्रत्यत्रेवार्थं कस्मात् तत्पठितं। अकर्मकादिति तत्रावृत्ते। संक्षुब्धते वास्त्रं। संक्षु
 बाते। संक्षुब्धते। सम इति क्रिया। विष्णोति॥६५॥ ॥ क्षुजो न वने॥ ॥ क्षुजपालनाभयवह्मरयोगः। कथा दोषोऽप्य
 ने। तस्मादनवनेऽपालने वर्तमानादात्मनेपदं भवति। भुङ्ते। भुङ्गते। भुङ्गते। अनव न इति क्रिया। भुनक्त्ये
 नमग्निरहितः। अनवन प्रतिषेधेन रोधादि कस्येव ग्रहण विज्ञायते। नतोदादि कस्यने हन भवति। निर्वृत्ते

विभेते। स्मयतेश्च एयं तादात्मनेपदं भवति। हेतुभये। हेतुः प्रयोजकः कर्ता लकारवाच्याः। ततश्चैक्यं भवति। भय
 ग्रहण सुपलक्षणार्थम्। विस्मयोपित्त एव। मुंडो भाषयते। मुंडो भाषयति। अट्टो भाषयते। अट्टो विस्मया
 पयते। मुंडो विस्मापयते। निर्युत् स्मयते रित्याकारः। हेतुभय इति क्रिया। कुं विक्रयेन भाषयति। रूपेण विस्मापय
 ति। अत्र कुं विक्रामयस्य कारणं हेतुः॥६७॥ ॥ गृध्रिर्वयोः प्रलंभने॥ ॥ ऐरिति वर्तते। अकृत्रं भिप्रायाथी
 यमारभः। गृध्र उभिकोक्षायाम्। वृद्धुगता विद्येत्योर्ण्यं तयोः प्रलंभने वर्तमानयोरात्मनेपदं भवति।
 प्रलंभने विसंबादनं मिथ्याफलाख्याने। माणवकं गृह्यते। माणवकं वंदयते। प्रलंभन इति क्रिया। श्वार्नं गृह्यति
 गृह्णन्मस्यो सादयतीत्यर्थः। अहिर्वंदयति। परिहरतीत्यर्थः॥६९॥ ॥ त्रियः समानन शांतीनी करणयोश्च॥ ॥
 ऐरिति वर्तते। अकृत्रं भिप्रायाथीयमारभः। अट्टोऽष्टौ षणो दिवादी पभ्यते। अष्टौ षणो इति नव्यादौ विक्रो
 धाभावात् द्वयो रपि ग्रहणं। एतयोः समानन शांतीनी करणयो वर्तमानादात्मनेपदं भवति। वंश हा
 ल्ये भवेत्। समाननं संपन्नं। शांतीनीकरणं। त्र्यम्भावनं। जगन्निर्वापयते। प्रजामधिगच्छतीत्यर्थः। त्र्य
 नोवर्तिका मुह्यते। त्र्यं करोतीत्यर्थः। प्रलंभने खल्वपि। कस्त्वामुह्यते। को विसंबादयतीत्यर्थः। वि
 भाषाळीयते रित्याकारो लोकाविधीयते। तदस्मिन् विषये नियमात् त्र्यविकल्पः। अवस्थित विभाषा हि सा।
 समाननादि स्थिति क्रिया। वाळकुमुह्यते। ७०॥ ॥ मिथ्योपपदात्कं ज्ञाप्यासं॥ ॥ ऐरिति वर्तते। अ

तिपाणि॥६५॥ एतदेव यत्कर्मणो वेत्सु कर्तानां ध्याते॥ ॥ एतद्वैतिकं त्रिभिर्प्राये क्रिया फले सिद्धमेवा
 स्तुने पदं अकर्मभिर्प्राये यमार्भ॥ एतदा स्तुने पदं भवति कथं॥ अणो यत्कर्मणो वेत्तदेव कर्मस एव कर्ता
 भवति॥ अनाध्याने आध्याने वैर्जायित्वा आरोहं तिहं स्तिहं हस्तिपकाः॥ आरोहयते हस्ती स्वयमेव॥ उपसिं वंति
 हस्तिर्न सेवकाः॥ उपस्ययते हस्ती स्वयमेव॥ पत्रपातिभूत्या राजानं॥ दूरीयते राजा स्वयमेव॥ एदिति किम्॥
 आरोहं तिहं स्तिहं हस्तिपकाः॥ आरोहयमाणे हस्ती साधारो हति॥ अणविति किम्॥ गणयति गणो
 पाठः॥ गणयति गणः स्वयमेव॥ कर्मग्रहणं किम्॥ दात्रेण लुनाति॥ लावयति दात्रं स्वयमेव॥ एवे द्वेहं किम्॥
 समानक्रियार्थं आरोहं तिहं स्तिहं हस्तिपकाः॥ आरोहयमाणे हस्ती भाता नृसेवयति मूत्रेण॥ यत्तु ग्रहणं
 मनन्यकर्मार्थं आरोहं तिहं स्तिहं हस्तिपकाः॥ आरोहयमाणे हस्ती स्थलमारोहयति मूत्रेण॥ कर्तृति किम्॥
 आरोहं तिहं स्तिहं हस्तिपकाः॥ नाना रोहयति मृगा मात्रं॥ अनाध्यात रति किं॥ स्मरति वनं नृत्तस्य को
 लः॥ स्मरं त्यै न वनं नृत्तः स्वयमेव॥ ननु वाच कर्म कर्तृति किं॥ दाहुरण नि॥ तत्र कर्मवद्भावने वा सिद्धं
 नाल न पदं किमर्थमिदमुच्यते॥ कर्मस्त्वभावकानां कर्मस्थक्रियाणां वक्तुमर्हति॥ इत्यतिदेशो विज्ञायते॥
 कर्तृस्थायो यमार्भः॥ तथा च रुद्रिः कर्तृस्थक्रियः॥ इति॥ कर्तृस्थभावः उदाहरणम्॥ अपरिस्पंदरूपो धाव
 यो भावः॥ परिस्पंदरूपक्रिया॥६६॥ ॥ भिन्नस्यो हेतुभवे॥ ॥ एदिति वदते॥ अकर्मभिर्प्राये यमार्भः॥

कर्मभिर्प्राये यमार्भः॥ एतदा स्तुने पदं भवति॥ अभ्यासे॥ अभ्यासः पुनः पुनः क
 रणमाहति॥ पदं मिथ्या कारयते॥ सापराधं स्वरादि दुष्टमसं कृतं कारयतीत्यर्थः॥ मिथ्योपपदादिति किम्॥ प
 दं लुकारयति॥ इति रति किम्॥ पदं मिथ्या वाचयति॥ अभ्यास रति किम्॥ पदं मिथ्या कारयति॥ संकृतं वा
 रयतीत्यर्थः॥ ७९॥ ॥ स्वदितं जितः कर्मभिर्प्राये क्रिया फले॥ ॥ एदिति निहृत्॥ शो वा त्वं त्वं रिपुस्ते पदे प्राप्ते
 स्वदिमते यथा तवो जितश्च ते भयं आत्मने पदं भवति॥ कर्मभिर्प्राये क्रिया फले गम्यमाने॥ कर्तारं वेत्त क्रिया
 फलमभिप्रेति॥ क्रियायाः फलं क्रिया फलं प्रधानं भूतं॥ यदर्थमसौ क्रिया रभ्यते तत्रैव कर्तृकारवायस्य
 भवति॥ यजते॥ पवते॥ जितः स्वत्वं वि॥ सुकृते॥ कुरुते॥ स्वर्गादिकं प्रधानं फलमिह कर्तारमभिप्रेति॥ स्वदि
 तं रति किम्॥ तरति॥ अतरति॥ कर्मभिर्प्राये रति किम्॥ यजंति याजकाः॥ पवंति पावकाः॥ कुर्वन्ति कर्मकराः॥
 यद्यपि च दक्षिणं प्रभृति कर्तृश्रृं फलमिहास्ति तथापि न तदर्थः॥ क्रियारंभः॥ ८०॥ ॥ अपोद्दरः॥ ॥ कर्मभि
 प्राये रति वदते॥ अपरिस्पंदरूपः॥ कर्मभिर्प्राये क्रिया फले आत्मने पदं भवति॥ धनकामान्यायमपस्वते॥ न्या
 यापवादेन धनमर्जयिष्यामीति मन्यते॥ कर्मभिर्प्राये क्रिया फले इत्येव॥ अपवदति॥ ८१॥ ॥ एतद्वैतः॥ ८२॥
 कर्मभिर्प्राये क्रिया फलं रति वदते॥ एतदा त्वात्मने पदं भवति॥ कर्मभिर्प्राये क्रिया फले॥ कर्तृकारयते॥
 जो दर्न पावयते॥ कर्मभिर्प्राये रत्येव कारयति परस्वकर्तृ॥ ८३॥ ॥ समुदाद्यो यमोऽग्रंथः॥ ॥ कर्मभिर्प्राये

इतिवर्तते। ससुक्तआङ्गस्येवंस्वार्थयमेः कर्त्रभिप्रायेक्रियाफलेआत्मनेपदंभवति। अग्रथेयंयविषयश्चेत्ये
 जेनभवति। त्रीहीयस्येच्छते। भारसुद्यच्छते। वस्त्रमायच्छते। आङ्गस्वादेकर्मकादाङ्गयमहनरति। सिद्धमेवात्मने
 पदं। सकर्मकार्थमिदं पुनर्यद्दृष्टं। अग्रथ इति किं। उद्यच्छति। विक्रिस्तावेद्यः। कर्त्रभिप्रायरत्येव। संयच्छति। उद्यच्छति।
 आयच्छति। ॥७५॥ ॥ अनुपसर्गः ॥ ॥ कर्त्रभिप्रायरतिवर्तते। अनुपसर्गज्ज्ञानातेः कर्त्रभिप्रायेक्रिया फले आत्मने
 पदंभवति। गोज्ञानीति। अर्थज्ञानीति। ॥ अनुपसर्गादिति किं। स्वच्छेकिम प्रतिज्ञानासिद्धा। कर्त्रभिप्रायरत्येव। देवदत्तस्य
 गोज्ञानातिविष्टमित्रः ॥७६॥ ॥ विभावा पपदेनप्रतीयमाने ॥ ॥ स्वरितत्रितरत्यादिभिः पंनभिः स्वरैरात्मनेपदं क
 र्त्रभिप्राये क्रियाफलं योत्येविहिततदुपपदेनद्योति तेन प्राप्तातीतिवचनमिदमारभ्यते। समीपेभूयसा एराद्या
 तरमुपपदे। तेनप्रतीयमाने कर्त्रभिप्रायेक्रिया फले विभावात्मनेपदंभवति। स्वयत्तयजते। यजति। स्वात्तयजते।
 तेकृतेति। स्वैत्रमुपपदते। अपवदति। एवंपंचसूत्रात्मसुदाहृत्य ॥७७॥ ॥ शोभाकृतेरिपरस्मैपदम् ॥
 एवंएवप्रकरेणात्मनेपदनियमः कृतः परस्मैपदमनियत्तत्सर्वतः प्राप्तातिदर्थमिदमारभ्यते। येभ्योधातुभ्यो
 येनविशेषणान्तात्मनेपदसंमियुक्तं। अतोयदन्यस्रोषः। शोभाकृतेरिपरस्मैपदंभवति। शोभादेवान्यस्मात्।
 अनुदातेऽत आत्मनेपदमुक्तम्। आस्तेराते। ततो न्यत्रपरस्मैपदंभवति। याति। काति। नाति। आति।
 नेपदमुक्तम्। निविशति। ततो न्यत्रपरस्मैपदं। आविशति। प्रविशति। कर्त्तरीति। यत्यते। गम्यते। क

ति। उचरमयती। तियावत्। अंतर्भावितएयर्थेति। रसिः। एधयोगकरणासुत्रार्थम्। अकर्मकादिभावावक्ष्यति। सोप
 स्वाद्यथा स्यात् ॥८४॥ ॥ विभावाकर्मकात् ॥ ॥ रमउपादिवर्तते। पूर्वएनित्यपरस्मैपदे प्राप्ते विकृत्यजारभ्यते।
 उपरस्मैपदेरकर्मकादिभावापरस्मैपदंभवति। यावदुक्तमुपरमति। यावदुक्तमुपरमतितावन्निवर्ततरत्यर्थः।
 ॥८५॥ ॥ बुधबुधनराजनेऽऽशुशुभ्यालः ॥ ॥ एवश्चेतिकर्त्रभिप्राय क्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदे प्राप्ते
 परस्मैपदंविधीयते। बुध। बुधानरा। जन। इः। प्रः। खु। खु। इत्येभ्योएतेभ्यः परस्मैपदंभवति। बोधयति। बोध
 यति। नाशयति। क्षनयति। अध्यापयति। प्रावयति। दावयति। स्वावयति। येकाकर्मकास्तेषांमणावकर्मश्चिन्त
 त्कर्त्तृकावित्येवसिद्धेवचनमविवक्षत्कर्त्तृकार्यं। बोधयति। काशानि। बोधयति। पञ्जनाशयति। उचर। जनयति। सुखे।
 उचरुवस्तुचलनार्थे। अपितेभ्योनिगरणचलनार्थेभ्यश्चेतिरिद्धेयदाज्वलनाशस्तदर्थेवचनं। प्रवर्तते प्राप्तातीति
 गम्यते। आवा इति। विलीयत इत्यर्थः। रुडिकास्त्रवति। स्पन्दतरत्यर्थः। तद्विषयाएकदाहरणानि ॥८६॥ ॥ निग
 रणचलनार्थेभ्यश्च ॥ ॥ एरिति वर्तते। कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदपवादः परस्मैपदंविधीयते।
 निगरणमभवहारः। चलनं कंपनं। निगरणार्थेभ्यश्च चलनार्थेभ्यश्चातुभ्यो एतेभ्यः परस्मैपदंभवति। नि
 गारयति। आशयति। क्षो जयति। वलनार्थेभ्यश्च। चलयति। बोधयति। कपयति। अन्यमपियोगः। न
 र्थः। अवित्रवत्कर्त्तृकार्यश्च। अदेः प्रतिषेधोवक्तव्यः। अतिदेवदत्तः। आदयतेदेवदत्तेन ॥८७॥

३९

तैरिक्स्मात्परस्मैपदंभवति।पच्यते आदनः स्वयमेव।कर्तैरिक्स्मात्तिहार इति द्वितीयं कर्तृग्रहणमु
 तिन कर्तृवैयः कर्त्रतित्र परस्मैपदंभवति।कर्मकर्तृदिनभवति।॥७॥ ॥अनुपराभ्यां कृजः॥ ॥कर्त्रभिप्राये...
 या फले गंधनादिष्वर्थेषु वक्रोते रास्ते पदं विहितं तदपवादः परस्मैपदं विधीयते।अनुपरेत्यवृत्तं करोते।
 परस्मैपदंभवति।अनुकरोति।पराकरोति।॥८॥ ॥अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः॥ ॥क्षिपप्रदणत्वरिते।नतः प्रा
 कृभिप्रायक्रिया फलविवक्षायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते।अभिप्रत्यतिभ्य इति किं।आक्षिपते।द्वितीयं कर्तृग्रहण
 मनुवर्तते।तिनेहनभवति।॥९॥ ॥प्रादुहः॥ ॥वहप्रापणे स्वरिते।अतः कर्त्रभिप्रायक्रिया फलविवक्षायामा
 त्मनेपदे प्राप्ते परस्मैप=अभिक्षिप्यते स्वयमेव=दं विधीयते।प्रवृद्धिः इतः परस्मैपदंभवति।प्रवहति।गतः प्रा
 दितिकिम्।आवहते।॥१०॥ ॥परिभृषः॥ ॥मृषति।विक्षायाम्।स्वरिते।ततः तथेवात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधी
 यते।परिभृषन्।वृक्षातोः परस्मैपदंभवति।परिमृष्यतः।परिमृष्यति।परिभृषति।आमृष्यते।वह
 तिमपि कुविदनुवर्तयति।परिवहति।॥११॥ ॥आडुः परिभ्योरमः॥ ॥दमुक्रीडाया मनुदाते दासपुने दीततः पर
 स्मैपदं विधीयते।विआडुः परिभृष्येव चरति।रमतेः परस्मैपदंभवति।विरमति।आरमति।परिरमति।आडुप
 रिभ्य इति किम्।अभिरमते।॥१२॥ ॥उपाञ्च॥ ॥रमइत्येव।उपस्वाइमतेः परस्मैपदंभवति।देवदत्तेषु परम

३९

शि

४०

ह

मर्कावितवत्कर्तृकात्॥ ॥एरिति वर्तते।कर्त्रभिप्रायक्रिया फलविवक्षायामात्मनेपदापवादः से
 यते।अण्यतोयाधातुरकर्मकश्चैतवत्कर्तृकश्च तस्मात् एयतात्परस्मैपदंभवति।आस्ते देवदत्तः।आर
 तम्।फले देवदत्तः।शाययति देवदत्तम्।अण्णवितिकिम्।वेतयमानं प्रयोजयति।वेतयते इति केचित्।अ
 रंति।तदनुक्तं।हेतुमासि नो विधिः प्रतिषेधोपि प्रत्यासत्तैस्तस्येव न्याय्यः।तस्मादिह वेतयतीति परस्मैपदे नेवम
 वितव्यम्।इदं तु त्रैलोक्येण आरोह्यमाणं प्रयोजयति आरोह्यते।अकर्मकादिभिरिति किम्।कर्तृकर्माणं प्रयोज
 यति।कारयते।वितवत्कर्तृकादिति किम्।श्रुयंति त्रीहयः।शेषयते त्रीहानातेपः॥१३॥ ॥नपादम्याऽयमाडु
 सपरिमुहुरुचिन्तितवद्वसः॥ ॥एवणयोग इमेन निगरेण बलनाथेभ्यश्च अणवकर्मकाश्चैतवत्कर्तृकादिति।
 कर्त्रभिप्रायक्रिया फलविवक्षायामात्मनेपदापवादः।परस्मैपदं विहितं।तस्य प्रतिषेधोयमुच्यते।यत्कर्त्रभि
 प्रायक्रिया फलविषयं परस्मैपदं तद्वत्स्थितमेव न प्रतिषिध्यते।पादमिआडुम्।आडुम्।परिमुहुरुचिन्त
 वद्वस इत्येतयोरेत्येतेभ्यः परस्मैपदंभवति।एवञ्चैत्यात्मनेपदमेवमव्यति।विवतिनिगरेणार्थः।दमिप
 भ्रातयश्चैतवत्कर्तृकाः।नृतिश्चलनाथेपितेषां परस्मैपदंभवति।पा।पाययते।दमि।दमयते।आडुम्।आ
 य।मयते।यतोपरिवेषण इति मितेन शाप्रतिषिध्यते।आडुस।आयासयते।परिमुह।परिमोहयते।रुचिरो
 वयते।नृति।नृतयते।वद।वादयते।वस।वासयते।यादिषु धेठ उपसर्गानां धापयते।शिश्नुमेकं ससीवी

४०

॥८८॥ ॥ वाक्य ७ ॥ ॥ लोहितादिवाज्रभ्यः क्यपि तिवक्ष्यति । वातर्दताद्वातोः परस्मैपदं भवति । शेषादिति तिन्येनापि
विकल्पार्थविवर्तनं । लोहितायति । लोहितायते । पठ पठायति । पठ पठायते । अथात्र परस्मैपदेन मुक्तेक्यमात्मनोप
दलभ्यते । यावता लुटा वैङ्गित इत्येवमादिना प्रकरणेन नतनियतं । एवं तस्य अनेपदमेवात्र विकल्पितं विधीयते । त
ब्रान्तं परस्मैपदं प्रतिषेधेन संनिधापितमिह सर्वं धृतं । तेन मुक्ते शेषात्कर्तृपरस्मैपदं भविष्यति ॥९०॥ ॥
॥ युक्ती लुटि ॥ ॥ वेत्येव । युतदीप्तो । तस्माद् न यथा श्रुतादिकृत्पुष्पार्थतास्तथैव अपि दर्शयते । वृद्धवर्गं न विद
शादाद्योर्ध्वं तर्भवति । अनुवाते त्वानि त्वमात्मनेपदं प्राप्ते द्युतादिभ्यो लुटि परस्मैपदं वा भवति । व्यद्युतत् । व्य
द्योतिष्ठ । अलुटत् । अलोटिष्ठ । अलुवत् । अलोविष्ठ । लुटोति किम् । द्योतते ॥९१॥ ॥ वृद्धास्त्यसतो ॥ ॥ द्युता
दिष्वेव वृतादयः प्रव्यते । वृद्धवर्तने । वृद्धुच् । अ । श्रुद्धाद् कृत्वा मास् । स्वर्हप्रसवणे । कृत्वा माभ्यः । इत्येतेभ्यः
स्मैपदं परतो वा परस्मैपदं भवति । वत्स्यति । अवत्स्यति । विवृत्सति । विवर्त्तयते । अवर्त्तयत् । विवर्त्तयते । वृ
द्धावत्स्यति । अवत्स्यत् । विवृत्सति । वृद्धिष्यते । अवर्द्धिष्यत । विवर्द्धिष्यते । स्य सनोरिति किम् । वर्तते ॥९२॥ ॥ लुटि
वक्तृपः ॥ ॥ कृपेर्दतादिवादेव स्य सनो विकल्पः सिद्धः । लुटिविधीयते । वकारस्तद्विष्यस्य सनोऽनुकर्षणार्थो
नवकर्म्यः । एवं तर्ह्यं प्राप्तिः । कृपः । एवं प्राप्तिं वा धेत । तस्मात्कारः स्य सनोऽनुकर्षणार्थं क्रियते । लुटि
स्य सनोश्चकर्म्यः परस्मैपदं वा भवति । कृत्वा । कृत्वा रो । कृत्स्यति । अकृत्स्यत् । विकृत्सति । कृत्सिता । कृत्सि

असवैषः । वीरवधः । यवाग्रः । यूरति किम् । मात्रेडुहित्रे । देहि । स्म्यारम्याविति किं । हेआमणीः । सेनानीः । खलहः । आ
रम्याग्रहणं किं । राहार्थं स्त्रीत्व एव यथास्यात् । पदोत्तरद्योत्यमाभूत् । ग्रामण्ये स्त्रिये । खलघे स्त्रिये । नदीप्रदेशात् ।
आणनद्योऽत्येवमादयः ॥३॥ ॥ नेयडुवडुः स्थानावस्त्री ॥ ॥ सर्वेणातिप्रसक्तो नदीसंज्ञाप्रतिषेधिते । स्थितिः स्या
न । इयडुवडुः स्थानमनयोदिति इयडुवडुः स्थानो योयुतो नदीसंज्ञो भवतः । त्वीराह्वज्जयित्वा । हे श्रीः । हे भूः ।
अस्त्रीति किं । हे स्त्री ॥४॥ ॥ वामि ॥ ॥ सर्वेणानित्यप्रतिषेधे प्राप्ते आमि विकल्पः । इयडुवडुः स्थानो योयुतो व
मिषष्ठीवडुवर्तने नदीसंज्ञो भवतः । श्रीणाम् । श्रियाम् । भूणो । भूवो । अस्त्रीत्येव । स्त्रीणाम् ॥५॥ ॥ डिति इत्य
अदीर्घस्य नदीसंज्ञाविहिता । इत्यस्य नपुंसकप्रतिषेधः । इयडुवडुः स्थानयोश्च प्रतिषेधा । तस्मात् । इति वा विधीयते
। डिति परतः । इत्यस्त्रीयोः । सर्वधीयः स्म्यारम्यः । इयडुवडुः स्थानो नयः । वानदीसंज्ञो भवतः । कृत्ये । कृतये । धेनौ
धेनवो । श्रिये । श्रिये । भूवो । भूवो । अस्त्रीत्येव । स्त्रिये । स्म्यारम्यावित्ये । अग्रमेवाग्रवो । भानवो । इ । ॥ शोषोऽस
त्वि ॥ ॥ कृत्स्व इति वर्तते । शोषोऽपि संज्ञो भवति । सखिराह्वज्जयित्वा । कश्च शोषः । इत्येवमिव एव एव । यनस्या
रम्य । स्म्यारम्यवयवत्र नदीसंज्ञासंज्ञाः । अमये । वायवे । धेनवे । कृतये । असखीति किम् । सरम्या । सरम्ये । सरम्युः । स
रम्यो । अग्रप्रदेशात् । इहेदि इत्येवमादयः ॥७॥ ॥ पतिः समास एवा । पतिर्नरा इत्यपि संज्ञायां प्राप्ताया । नि
यमः क्रियते । पतिराह्वः समास एव अपि संज्ञो भवति । प्रजापतिना । प्रजापतये । समास इति किम् । पत्या

व्यति। अकल्पिष्यते। विकल्पिष्यते। अवपरस्मैपदेतत्रतासिबलपरतीदृप्रतिषेधः। यत्रात्मनेपदंतत्रेदृभवत्ये
 ॥१३॥ ॥ इति काशिकायादृ तौ प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥ सूत्रं एवं ॥ ३॥ ॥ आह उरारो कासंज्ञा
 ॥ ॥ आह उरारो कर्मधारय इति वक्ष्यति। आतस्मात्सुत्रावधेय्यनीत ऊर्ध्वमनुक्रमेण मस्तकोर्वे संज्ञा भवतीत्ये
 वं वेदितव्यम्। काशुनरसोयापरा अनवकाशाव। अन्यत्र संज्ञा समावेशानियमाथैव नव। एकैव संज्ञा भवतीति।
 वक्ष्यति। कृत्स्नं लघु। भिदा। छिदा। संयोगे गुरु। शि। क्षि। भिक्षि। शिक्षा भिक्षा। संयोग परस्य कृत्स्नं लघु संज्ञा प्राप्ता
 ति गुरु संज्ञाव। एका संज्ञेति वचनाद्गुरु संज्ञैव भवति। अतस्तत्त्वे। अरक्षत्। सन्वत्सु निवृत्त पर इत्येव विधि
 न भवति। ॥ १॥ ॥ विप्रतिषेधपरं काव्यम्। ॥ विरोधो विप्रतिषेधः ॥ यत्र द्वौ प्रसंगौ न्यायैरेकस्मिन् प्रसंगे प्राप्ता
 तः स विप्रतिषेधः। स लघु बलविरोधो विप्रतिषेधः। तस्मिन् विप्रतिषेधे परं कार्यं भवति। उक्तं मपि वाद नित्या
 नित्या नरंगवद्विहं गे लघु लघु बलवत्ता नास्तीति नायमस्य योगस्य विषयो बलवत्तवत्तत्र भवितव्यम्। अप्रहृतोपया
 येण वा प्रहृतोपया वचनादिदमारभ्यते। अतो दीधेयि। सुपि देत्यस्यावकाशाः। वृक्षाः। कृक्षाः। वृक्षाः। वृक्षाः।
 वने नृत्त्ये तत्स्य वाकाशाः। वृक्षे लघु। वृक्षे लघु हो भयं प्राप्ताति। वृक्षे लघु इति। परं भवति विप्रतिषेधेन। ॥ २॥ ॥ म
 स्मा रथो नदी ॥ ॥ इव कृत्स्नम्। अविभाक्तं कार्यं निर्देष्टाः। स्त्रियमावक्षति इति स्मारयो। मूलविज्ञानादि वचनात्
 कः। ईकारो न मकारो न वस्त्रारयं शब्द रूप नदी संज्ञं भवति। ईकारो तं कुमारी। गोरी। रणं कुं रवी। लक्ष्मी। पुकारो तं।

योग इत्य

१०
 पक्षः। पत्यो। कथमन्यत्र पतिना सहति। छन्दसि सर्वविधयो विकल्प्यते। छन्दसो यं प्रदीपः। एवकारकरणमिह
 धारणार्थं। हृदमुष्टिना। हृदमुष्टये ॥ १॥ ॥ यद्यीयुक्तं हृदसि वा ॥ ॥ पतिरिति वर्तते। सर्वेण नियमादसमा
 ४९ प्राप्ताति वचनामारभ्यते। यद्यन्ते न शब्देन युक्तः पति शब्दं हृदसि विषये वाधिसंज्ञो भवति। कुलुं वानो पतये
 नमः। कुलुं वानो पतये नमः। क्षेत्रस्य पतये। क्षेत्रस्य पतये। यद्यीयुक्तं हृदसि। मया पत्या उरदा लुप्यथासः। छन्दसी
 ति क्रिस्। ग्रामस्य पतये ॥ १॥ ॥ कृत्स्नं लघु ॥ ॥ मात्रिकस्यावो कृत्स्नं संज्ञा विहिता तस्यानेन लघु संज्ञा विधीयते। कृ
 त्स्नं लघु संज्ञं भवति। छेत्ता। भेत्ता। अवीकृत। अजीहरत्। लघु प्रदेष्टाः। युगं वृत्तं धृप धृत्त्यवाधोक्तयो
 रित्येवमादयः ॥ १०॥ ॥ संयोगे गुरु ॥ ॥ कृत्स्नं इति वर्तते। सर्वेण लघु संज्ञायां प्राप्तायां गुरु संज्ञा विधीयते। सं
 योगे परतो कृत्स्नं लघु गुरु संज्ञं भवति। कुण्डा। कुंडा। शिक्षा। गुरु प्रदेष्टाः। गुरोश्च लघु संज्ञा वमादयः ॥ ११॥ ॥
 ॥ दीर्घश्च ॥ ॥ संयोग इति नागुर्वर्तते। सामान्येन संज्ञा विधानं। दीर्घमन्तरं गुरु संज्ञं भवति। ईहां वक्त्रे। उहां वक्त्रे।
 ॥ १२॥ ॥ यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये कृम् ॥ ॥ यस्मात्प्रत्ययो विधीयते प्राप्तातिपदिका ह्येतदादि
 शब्दरूप प्रत्यय परतो ग संज्ञं भवति। कृत्ता। हर्ता। कुरिष्यति। हरिष्यति। अकुरिष्यत्। अहरिष्यत्। औपगवः।
 कापटवः। यस्मादिति संज्ञेति निर्देष्टव्यं। तदादिति संबंधात्। प्रत्ययय ह एं किं। न्यविज्ञात। व्यक्राणीत। नेविज्ञा
 इत्यपसगादि धिरस्ति तदादेर्ग संज्ञा स्यात्। विधिय ह एं किं। प्रत्यय परत्वमात्रेण मा भूत्। स्त्री इयती। तदादि

वचनं स्यादितुमर्थकं दिव्यावः कदिव्यामि। कुएडानि। एतः प्रत्ययग्रहणं किम्। अर्थः अंगप्रदेशः। अंगस्यैव मा
 दयः॥१३॥ सुसिद्धं तं पदं॥ सुसिद्धिः ति प्रत्याहारग्रहणम्। सुवर्तं तिङ् तन्वराह रूपं पदसंज्ञं भवति। आनिष्ठा
 पूर्वति। पदसंज्ञायां तं ग्रहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणेतदं विधिः प्रतिषेधार्थं गोरी। ब्राह्मणितरापदं
 प्रदेशः। पदस्य। पदं दिव्येवमादयः॥१४॥ नः के॥ क्यरति क्यक्य डः क्यपांस्यामान्यनग्रहणम्। नानंराह
 रूपं के परतः पदसंज्ञं भवति। क्यक्य। राजीपति। क्यक्य। राज्ञायते। क्यक्य। वामायते। सिद्धे सत्यारंभो नियमार्थः।
 नानंमेवक्येपरतः पदसंज्ञं भवति नान्यत्। वाच्यति। सूच्यति॥१५॥ सिति व॥ यादिसमिति विवक्ष्यति। त
 स्यायं पुरस्तादपकर्षः॥ सिति प्रत्यये परतः पूर्वपदसंज्ञं भवति। भवतः अकृत्सो। भवदीयः ऊर्णमुत्सू। ऊर्ण
 मुः। कृतो रण। कुंदसिधस्। क्व। वियः॥१६॥ स्वादिष्ट सर्वनामस्थाने॥ स्वादिष्टि सुत्रा स्वादिष्टवना
 दाक्ष्य आक्यः प्रत्ययः परिगृह्यते। स्वादिष्टु प्रत्यये पुपरतः सर्वनामस्थानं वर्जितं पु पूर्वपदसंज्ञं भवति। रा
 जभ्या। राजभिः। राजत्वं। राजता। राजतरंग। राजतमः। असर्वनामस्थान इति किं। राजानो। राजानः॥१७॥
 ॥ स्वादिष्ट सर्वनामस्थान इति वर्तते। पूर्वपदसंज्ञायां प्राप्तायां तदपवादो भसंज्ञा विधीयते। यकार
 दावजादो वस्वा दो सर्वनामस्थानं वर्जितं प्रत्यये परतः पूर्वपदसंज्ञं भवति। यकारादो। गायः। वाक्ष्यः। अजा
 दो। दाक्षिः। साक्षिः॥ नभोऽङ्गो मनुषो वपुष संख्याने। नभ इव नभस्यत्। अङ्गः। रा इव अङ्गः रस्यत्। म

कारक इति विशेषणं मपादानादि संज्ञाविषय मधि क्रियते कारक इत्यधिकारो वेदितव्यः। यदितन ईमुक्त
 दिव्यामः। कारक इत्येवं वेदितव्यं। कारक इह अं निमित्तपर्यायः। कारक निमित्तहेतु रित्यनर्थतरः। कस्य हेतुः
 क्रियाया इति वक्ष्यति। अत्र मपाये पादानम्। आमादा हेतुः अस्ति। पर्वतादवरो हति। कारक इति किं। हेतुस्य प
 रं पत्ति। कुड्याव्यभिर्नु यति। अकथितं कारकं कर्मसंज्ञं भवति। माणवर्क पथानं पृच्छति। कारक इति किम्। मा
 एव कस्य पितरं पथानं पृच्छति। कारक संज्ञा इहेतुत्वानेव विशेषणं व्यवहारो वेदितव्यः॥२३॥ अत्र म
 पाये पादानम्॥ अत्र पदपापुक्तं। अपाये साध्ये दवधि र्हेतु तत्कारक मपादानं संज्ञं भवति। आमादाग
 इति। पर्वतादवरो हति। सार्थाङ्गिनः। रथासुतति। सुगुप्ता विरामा। प्रमादार्थानां मुपसंख्याने। अधर्मो गु
 षते। अधर्माद्गिरमति। धर्मात्तिमाद्यते। अपादानप्रदेशः। अपादानं पंचमीयेवमादयः॥२४॥ मीत्रायां नो
 भयहेतुः॥ विधेत्पार्थानां धातूनां प्रयोगे त्रायत्यथानां भयहेतुस्य कारक मपादानं संज्ञं भवति। कोरे
 ध्या विक्षेति कोरेभ्य उडिङ्गर्थे। त्रायत्यथानां। कोरेभ्यस्मायते। कोरेभ्यो रक्षति। भयहेतुरिति किम्। अर
 एव विक्षेति। अर एव त्रायते॥२५॥ पराङ्गैरसोदं॥ पराष्ट्वैस्य जयतेः प्रयोगे न सोढो योर्थः सोढं न
 राक्यते तत्कारक मपादानं संज्ञं भवति। अत्र यनात्पराजयते। अत्र यनं सोढं न राक्यते इत्यर्थः॥ अत्र सोढ इ
 ति किम्। राक्यत्पराजयते॥२६॥ वारणा र्थानां मीक्षितः॥ वारणा र्थानां धातूनां प्रयोगे रक्षितो यो

उरिवमलुषत्। एष एव स्वश्रयोः। एष एव स्वश्रयोः। परतो भसं संभवति छंदसि विषये। वृष एकः। एष एव श्रयः। भसं प्रदेष्टाः। भस्येव मादयः॥१७॥ ॥ तसो मत्वर्थः॥ ममिति वर्तते। नैका रातं सकारांतं वराह रूपं न लवर्थं प्रत्यये परतो भसं संभवति। उदश्रित्वा न चोपगमिष्यत्वा इच्छा हरेः। सकारांतः। पयस्वी॥ आजस्वी॥ तस्मादिति किम्। तस्मात्वाचा मः॥१९॥ ॥ अयस्मादिति छंदसि॥ ॥ अयस्मादिति शब्दरूपाणि छंदसि विषये साधु निभवंति। भसं ता प्रद संज्ञाधिकारे वचनात् तैने सुखेन साधुत्वमयस्मादिति विधीयते। अयस्मयं वस्मि। अयस्मयानि पात्राणि। अयस्मयिभिः। कृत्रिभ्यमपि भवति। सुसुष्टुतास वक्रं तागणान। पदत्वात् कृत्वा। भसत्तात् अश्वं न भवति। छंदसीति किम्। अयो मयं वस्मि॥२०॥ ॥ वक्रं पुबं वक्रवचनम्॥ ॥ इति प्रातिपदिका त्तरति स्यादयो लस्यति वादय इति सामान्येन वक्रवचनं विहितं। तस्यानेन वक्रत्वसंख्यावाच्यत्वेन विधीयते। वक्रं पुबं वक्रवचनं भवति। वक्रत्वमस्य वाच्यं भवतीति यावत्। कृमादयोप्यप्यरे विधेर्को नामार्थावाया स्तदीयं वक्रत्वे वक्रवचनं। कृमादिषु वक्रं पुबं वक्रवचनं नित्यर्थः। ब्राह्मणाः पर्वति। यत्र वचनं स्या संभवति। तत्रायमुपदेष्टाः। अव्ययेभ्यस्तुतिः संख्येभ्यः सामान्यविहिताः स्यादयो भवत्येव॥२१॥ ॥ द्वौ कयो द्विवचनैकदेशः॥ ॥ द्वित्वे कृत्वयोरर्थयो द्विवचनैकवचनं भवतः। एतदपि सामान्यविहितयो द्विवचनैकवचनयोरर्थाभिधानं। द्वित्वे द्विवचनं वैभवेति। एकत्वे एकवचनं भवति। ब्राह्मणोपपत्तिः। ब्रह्मणाः पवति॥२२॥ ॥ कादके॥ ॥

७३

धृत्तकारकमपादानसंज्ञं भवति। प्रवृत्तिविधातोच्चारणं। यवधोगाः। वारयति। रक्षित इति किम्। यवधोगां वारयति क्षेत्रे॥२३॥ ॥ अंतर्द्वेयेनादर्शनमिच्छति॥ ॥ अवधानमंतर्द्विः। अंतर्द्विनिमित्तं येनादर्शनमात्मन इच्छति तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति। उपाध्यायादंतर्द्वेते। उपाध्यायान्निडीयते। नामसो उपाध्यायो माद्रक्षीदिति निडीयते॥ अंतर्द्विकिति किम्। बोरात्तदिदक्षते। इच्छति ग्रहणं किं। अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यविदर्शने यथा स्यात्॥२४॥ ॥ आख्यातोपयोगे॥ ॥ आख्याता प्रतिपादयिता। उपयोगे नियमसर्वकं विद्याग्रहणं। उपयोगे साध्या आख्याता यस्तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति। उपाध्यायादधीते। उपाध्याया आगमयति। उपयोग इति किम्। न दृश्यं शृणोति। अक्षि कस्य शृणोति॥२५॥ ॥ जनि कर्तुः प्रकृतिः॥ ॥ जनेः कर्ता जनि कर्ता। अन्यर्थस्य जन्मनः कर्ता जायमानस्तस्य प्रकृतिः। कारणं हेतुस्तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति। शृंगाच्छरो जायते। गोमया दृष्टिको जायते॥२६॥ ॥ शुक्रः प्रभवः॥ ॥ कर्तुमिति वर्तते। भवन्भूः प्रभवक्ष्यसादिति प्रभवः। भूकर्तुः प्रभवो यस्तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति। हिमवतो गंग प्रभवति। काश्मिरेऽप्युदितस्ता प्रभवति। प्रथमत उपलभ्यत इत्यर्थः॥२७॥ ॥ कर्मणायमभिप्रेतिसं प्रदानम्॥ ॥ कर्मणा करणभूतेन यमर्थमभिप्रेतितत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति। अन्यर्थसंज्ञा विज्ञानात्तद्व्यतिक्कर्मणेति विज्ञायते। उपाध्यायाय गां ददाति। माणवकाय भिक्षां ददाति। क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यं। क्रियायापि यमभिप्रेतिसं प्रदानं। श्रेष्ठाय निगृहते। युद्धाय संनहते। यत्ने रोते। संप्रदानप्रदेष्टाः। वतुथ सं प्रदान इत्ये

७४

बलीवद्वि। इतिगत्यर्थः। बुद्धते मा एव को धर्मः। बोधयति मा एव कं धर्मम्। वेदति मा एव को धर्मम्। वेदयति
 मा एव कं धर्मम्। इतिबुद्धार्थः। प्रत्यवमानमायवहारः। धुं के मा एव कं आदनं। भोजयति मा एव कं मोदनं। अ
 भ्राति मा एव कं आदनं। आशयति मा एव कं मोदनं। आदिरवाद्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः। अतिमा एव कं आदनं। आ
 दयति मा एव कं मोदनं। खादति मा एव कं। खादयति मा एव कं। भक्षेरहि सार्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। भक्षय
 ति पिंडं देवदत्तः। भक्षयति पिंडं। इति देवदत्तेन। अहिं सार्थस्य ति किं। भक्षयति बलीवद्विः सस्यं। भक्षयति ब
 लीवद्विः सस्यं इति प्रत्यवसानार्थाः। अधीते मा एव को वेदं। अध्यापयति मा एव को वेदं। पठति मा एव को वे
 दं। पाठयति मा एव कं वेदं। इति शब्दकर्मकाणां। आस्ते देवदत्तः। आसयति देवदत्तं। सोते देवदत्तः। शायय
 ति देवदत्तं। अकर्मणा। एषामिति किं। पचत्यो दर्नं देवदत्तं। पाचयत्यो दर्नं देवदत्तं। अणय तानामिति किं।
 गमयति देवदत्तं यत्तद्वर्तमानपरः प्रयुक्ते। गमयति देवदत्तं नयत्तद्वर्तमानं विष्णुमित्रं। ॥ ५२ ॥ ॥ ह को रं न्यतर
 स्याम् ॥ ॥ आणिकृत्तमिणाविति वर्तते। हरतेः करोते आणयत्योः यः कृत्तमिणं तयो रन्यतर स्यां कर्मसंज्ञो
 भवति। हरतिभारं मा एव कं। हारयति भारं मा एव कं। मा एव कं नेति वा। करोति कृत्तं देवदत्तः। कारयति कृ
 तं देवदत्तं देवदत्तेनेति वा। अश्विदिह श्रोत्रात्मने पदे उपसंख्यानम्। अश्विदतिष्ठत्तं देवदत्तः। अश्विवा
 दयते उरु देवदत्तं देवदत्तेनेति वा। पश्यति छत्वा राजानं। दृश्यते छत्वा राजानं। छत्वा रिति वा। आ। कृत्तमेव

लुटि ति इह न भवति। मा भवतु। मा करिष्यति। न कृतावतु। यावत्। त्वात्वे। त्वे। रे। ओषट्। नोषट्। वषट्। स्वाहा।
 स्वधा। ओम्। तथा। हि। रवल्। किं। किं। अथा। अव। धै। ऐर। स्म। सि। अ। र। उ। क्। ट। ए। ऐ। ओ। ओ। दह। उ
 अ। उक्त्। अदत्। अतिक्। वेत्। यो। याक्रयो। मात्रो। याम्। यथा। तथा। किम्। यत्। तत्। उरा। धिक्। वधा। धिक्। व
 त। हाहा। हेहे। फाई। प्या। श। आहो। उताहो। हो। अहो। नो। नतु। मन्वे। मिथ्या। असि। ब्रुहि। तुतु। इति। रव। वम।
 घटवत्। वात्। अम्। आम्। इववत्। शीवत्। शोशिकम्। समहिकम्। हिरुक्। शुक्। अनुक्। सत्यम्। कृत्तम्।
 इष्टा। अष्टा। सुधावत्। नवेत्। नेबेत्। नहि। जातु। कथं। कुतः। कुतः। अव। अतः। हाहे। हेहा। इहो। आहो। स्त्रि।
 शं। कं। र्वं। द्योः। दिष्टा। पञ्च। फट्। सह। अनुषक्। अंगफक्। जातक्। ताजक्। अयो। अरे। अलवट्। वेद। वाट्।
 कम्। ख्वक्। धुं। क्रम्। रोवित्। पय्मा। रम्। जम्। काम्। शीम्। स्मीम्। वै। उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपा
 तः। उपसर्गप्रतिरूपकाः। अवदत्तं विदत्तं वप्रदत्तं वादिकृत्तमिति। निदत्तमलुटत्वं च लुटत्तमपि वेष्यते। अव उपस
 र्गगतं इति तत्त्वं न भवति। उन्तरम्। उन्त्यः। उपसर्गादिति एत्वं न भवति। असत्त्वं इति किम्। पञ्चवैपुरुषः।
 पञ्चउरोडाशः। निपातप्रदेशान्। स्वरादिनिपातमन्युयमित्येवमादयः। ॥ ५३ ॥ प्रादयोः। प्रादयो सति निपातसं
 ज्ञा भवति। प्र। परा। अपा। जम्। अनु। अव। निम्। उरु। उरु। वि। आरु। नि। अधि। अधि। अति। सु। उरु। अभि।
 प्रति। परि। उप। एध्म्यो गकरणमुत्तरसंज्ञा विरोधेणार्थः। उपसर्गः। क्रियायोग इति वादीनामुपसर्गसंज्ञाया

१४८॥ असत्वरत्नयेव। पराः सेनाः ॥ ५८॥ ॥ उपसर्गः क्रियायोगे ॥ ॥ प्रादयः क्रियायोगे उपसंज्ञा भवति। प्रणयति
 परिणयति। प्रणयकः। परिणयकः। क्रियायोग इति किं। प्रगतो नायकाऽस्मात् देशात्। प्रणयको देशः। मरुच्छ
 स्योपसंख्यानं। मरुच्छिदं तो मरुत्तः। संज्ञा विधानं सामर्थ्यदिनं त्वेति अत्र उपसर्ग इति त्वेति भवति। अत्र देशादस्य
 पसंख्यानं। तत आतश्चोपसर्ग इत्युक्तं भवति। अत्र ॥ उपसर्गप्रदेशः ॥ उपसर्गो योः किरित्येवमादयः ॥ ५९॥ ॥ ग
 तिश्च ॥ ॥ गतिरसंज्ञाश्च प्रादयो भवन्ति क्रियायोगे। प्रकृत्य। प्रकृतं। यत्न करोति। योगविभाग उतरार्थः। उरैते व
 गतिरसंज्ञे वयथा स्यात्। उपसर्गसंज्ञा मा भवत्। उरी स्यादित्यत्र उपसर्ग प्राउभ्यमित्यर्थः अरुतिषत्वं प्रसज्ये
 तावकारः संज्ञा समावेशार्थः। प्राप्तीतं। गतिरनंतर इति स्वरः। उपसर्गादिति वपत्येति भवत्। कारिका राह
 स्योपसंख्यानं। कारिका कृत्या कारिका कृतं। यकारिका करोति। युनश्च न सोई वसि गति संज्ञो भवत् इति वक्तव्यं
 ॥ युनरुत्तं वा सो देयं। गतिर्गताविति धातो भवति। वनोहितः। गतिरनंतर गतिप्रदेशः। कुगतिप्रादयः इत्येव
 मादयः ॥ ६०॥ ॥ उयादि द्विडाश्च ॥ ॥ उयादयः राष्ट्राश्च ता आर्इताश्च क्रियायोगे गति संज्ञा भवति। विडा चो
 क भवति योगे विधानं तत्ता हवप्यहिष्यादीनामपि ते देव योगे गति संज्ञा विज्ञायते। उरी उररी राह वगी कररो
 विस्तारिव। उरी कृत्या। उरी कृतं। यहरी करोति। यहरी कृतं। उररी कृत्या। उररी कृतम्। यदुररी कृतम्। यदुररी क
 रति। पापी। ताळी। आताली। वेताळी। धूसी। राकला। संराकला। धंसकला। भंसकला। एते राकलादयो हिंसा

कृतेत्यर्थः ॥ उपयमग इति क्रिया हस्ते कृत्वा कार्पापणं गतः ॥ ७७॥ ॥ प्राध्वं धने ॥ ॥ कृत्रीति वर्तते। प्राधूमिति म
 कारो तमव्ययमानुक्त्वे वर्तते। तदा नुक्तं धनं धनं न हितुं यदा तव तितदा प्राध्वं राहः कृत्तित्येति संज्ञा भवति
 प्राध्वं कृत्या। यत्न धनं करोति। धनं इति किं। प्राध्वं कृत्या राकृतं गतं ॥ ७८॥ ॥ जीविकोपनिषदावोपम्ये ॥ ॥ कृत्रीति व
 र्तते। जीविका उपनिषदित्येते राहो औपम्ये विषये कृत्तित्येति संज्ञा भवत्। जीविका कृत्या। उपनिषदुक्तं। औ
 पम्ये इति क्रिया। जीविका कृत्या गतः ॥ ७९॥ ॥ ते प्राध्यातोः ॥ ॥ ते गत्युपसर्गसंज्ञकाः प्राकृष्टव्यातोः प्रयोक्तव्याः
 तथा चैवोदाहृताः। ते ग्रहणमुपसर्गार्थः। गतयो ह्यनंतराः ॥ ८०॥ ॥ छन्दसि परेपि ॥ ॥ प्राकृष्टयोगे प्राप्ते ईदं
 सि परेप्यनुज्ञायते ईदं सि विषये गत्युपसर्गसंज्ञकाः छन्दे परेपि प्रयोक्तव्याः। ननु परेपि तयोः प्रत्युपमानो
 संज्ञा कार्य किं विदस्ते किं वल्लुपपरप्रयोगे किं क्रियायोग एवामस्तीति ज्ञाप्यते। यातिनि हस्तिना। नियाति ह
 स्तिना। हतिनि मुष्टिना। निहति मुष्टिना ॥ ८१॥ ॥ व्यवहिताश्च ॥ ॥ व्यवहिताश्च गत्युपसर्गसंज्ञकाश्च ईदं सि
 हस्यते। आर्इ इति इह हरिष्यो हि मयूररो मभिः ॥ आर्इ हि ॥ ८२॥ ॥ कर्मप्रवनीयाः ॥ ॥ कर्मप्रवनीया
 इत्यधिकारो वेदितव्यः। यातिनुधुधुननुके मिया मः कर्मप्रवनीया संज्ञा स्ते वेदितव्याः। अधिरीश्वर इति या
 वत्। वक्ष्यति अनुलक्ष्यते। एताकल्पस्य संहितामनुप्रावर्षत्। कर्मप्रवनीय प्रदेशः। कर्मप्रवनीयस्य
 केदित्येते वमादयः ॥ ८३॥ ॥ अनुलक्षणे ॥ ॥ अनुलक्षणे चोत्ते कर्मप्रवनीयसंज्ञो भवति। शाकलस्य

यां। राकुलाकृत्य। संराकुलाकृत्य। धंसकुलाकृत्य। धंसकुलाकृत्य। गुलुगुधापीडाये। गुलुगुधाकृत्य। सज्ज
 सहार्थे। सज्जः कृत्य। फल्ः फली। विक्री। आक्रीरिति विकारे। फल्कृत्या। फलीकृत्या। विक्रीकृत्या। आक्रीक
 र्त्वा। आक्रीकृत्या। क्रीवासी। क्रीवाली। रोवाली। सेवाली। पयली। वर्षाही। वअरमसा। वरमसा। मसमसा। एतेहि सा
 याम्। ओषट्। वोषट्। वषट्। स्वाहा। स्वधा। प्राडुस्। अविस। अतांखव्यापि। अक्रीकृत्य। अक्रीकृतं। यच्छु
 क्रीकरोति। डावः। पटपटाकृत्य। पटपटाकृतं। यस्तपटाकरोति। ॥६१॥ अनुकरणं। वानिति परमं। ॥ इतिपरो
 यस्तात् इतिबहुव्रीहिः। अनुकरणमिति क्रियक्रियायोगे गतिसंज्ञो भवति। स्वाकृत्या। स्वाकृतम्। यत्वाकृत्य। यत्वाकृतं।
 अनेतिपरमिति। स्वाडितिकृत्या। निरशीवत्। ॥६२॥ आदरानादरयोः सदसती। ॥ प्रतिशत्रुमयादरः। परि
 भवो ओदासीन्यमनादरः। आदरानादरयोर्मथाक्रमेण सदसच्छब्दे गतिसंज्ञो भवति। सकृत्या। सकृतं। यसकरोति
 । असकृत्या। असकृतं। आदरानादरयो रिति किं। सकृत्वाक्रीडं गतः। असकृत्वाक्रीडं गतः। ॥६३॥ श्रवणे
 वत्। ॥ अलमिति प्रतिषेधे सामर्थ्ये पयसोः श्रवणे वेति विशेषणमुपादीयते। श्रवणेयोः स्तंराष्ट्रः। सुगति संज्ञो भ
 वति। अलंकृत्या। अलंकृतम्। यदलंकरोति। श्रवण इति किं। अलंकृत्या। ओदनं गतः। ॥६४॥ अंतरपरिग्रहे
 ॥ अंतः। राष्ट्रो अपरिग्रहार्थे गतिसंज्ञो भवति। परिग्रहः स्वीकरणं तदभावे गतिसंज्ञा विधीयते। अंतर्हत्वा
 अंतर्हत्तं। यदंतर्हति। अपरिग्रह इति किं। अंतर्हत्वा। अलंकृत्या। अलंकृतं। राष्ट्रस्योः।
 अंतः

संहितामनुप्राप्यति। अनुप्राप्यसमन्वसिब्रत। अग्रसमन्वसिब्रत प्रज्ञाः। किमर्थमिदमुच्यते। यावता लक्षणं
 धृतराज्या न भागवी सा सुप्रतिपत्त्यं न वदत्यनेन सिद्धे वा नोः कर्मप्रवर्तनीयं सज्ञा। हेत्वर्थं तु वदनीं हेतुतीयां वा
 त्वाडिती। ये वयथा स्यात्। ॥८४॥ ॥ तृतीयाय्ये। ॥ अनुप्राप्यसमन्वसिब्रत। येनैक कर्मप्रवर्तनीयं सज्ञो भवति। नदीम
 न्वसिब्रतासेना। पर्वतमक्षवसितासेना। पर्वतेन सह संबद्धेत्यर्थः। ॥८५॥ ॥ हीने। ॥ हीने इति न्यून उच्यते। स उ
 कृष्टपेक्षः। तेनेयं हीने कृष्ट संबधे संज्ञा विधीयते हीने योऽनुः कर्मप्रवर्तनीयं सज्ञो भवति। अन्यजने यो
 द्वारः। अनुप्राप्य कृत्या यने वैयाकरणः। ॥८६॥ ॥ उपोऽधिके व। ॥ उपराष्ट्रोऽधिके हीने वद्ये कर्मप्रवर्तनीय
 संज्ञो भवति। उपराष्ट्रार्थे हिोः। उपनिष्के काष्ठीपणं। हीने। उपराष्ट्रकटायनं वैयाकरणः। ॥८७॥ ॥ अपपरा
 वज्जने। ॥ अपपरिश्राष्ट्रो वज्जने योऽनेनैक कर्मप्रवर्तनीयं सज्ञो भवति। प्रकृतेन संबधितान् कल्पविदमपि संब
 धो वज्जने। अपत्रिगते भ्यो वृष्टा देवां परित्रिगते भ्यो वृष्टा देवः। वज्जने इति किं। ओदनं परिब्रिं वति। ॥८८॥
 ॥ ॥ आद्रस्योदा वनेने। ॥ आद्रिः। तेष राष्ट्रो मय्यादा वनेनैक कर्मप्रवर्तनीयं सज्ञो भवति। अवधिर्मय्यादा।
 वनेन ग्रहणादभिव्याप्तिः परिग्रह्यते। आयाट्। लिङ्। वाङ्। फो देवः। आकुमारं यत्राः। पालिनेः। आसां का रणा
 त्। आनधुरायाः। मय्यादा वनेन इति किम्। ईषदर्थं क्रियायोगे यो मभूत्। ॥८९॥ ॥ लक्षणं धृतराज्या न भाग
 वी सा सुप्रतिपत्त्यं न वत्। ॥ लक्षणं धृतराज्या न भागवी सायां वविषय इत्यायां प्रतिपरि अनुप्राप्येने क

मप्रवचनीयसंज्ञाभवति। उक्षणे तावत्। वृक्षेण प्रतिविद्योतते विद्युत्। वृक्षं परि। वृक्षमनु। इक्षुं स्तुता ख्याने।
 साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति। मातरं परि। मातरमनु। भागे। यद्वत्रमां प्रति स्यात्। मां परि। मामनु। वीसायाम्। वृक्षं
 वृक्षं प्रति सिं वति। परि सिं वति। अनु सिं वति। उक्षणादि स्थिति किम्। ओदनं परि सिं वति। अन्य परि राद्यो मे पृ
 मीकस्मान्नभवति। पंचम्यपाडुः परि सिं वति। वज्रं न विषये सा। विधीयते। अपराह साहव्यात्॥ १०॥ ॥ अने
 रभागे ॥ ॥ उक्षणादिष्वेव भागं वज्रं ते तु अभिः कर्म प्रवचनीयसंज्ञो भवति। वृक्षमभिद्योतते विद्युत्। स्व
 भुर्देवदत्तो मातरमभि। वृक्षं वृक्षमभि सिं वति। अभाग इति किं भू। भागः स्व। क्रियमाणो राः। यद्वत्रमां प्रति
 व्यातदीयतां। यद्वत्रमभूव तितदीयतां॥ ११॥ ॥ प्रतिः प्रतिनिधि प्रतिदानयोः॥ ॥ मुख्य सदृशः प्रतिनि
 धिः। दत्तस्य प्रतिनियतिर्न प्रतिदानं। प्रतिनिधि विषये प्रतिदान विषये व। प्रतिः कर्म प्रवचनीयसंज्ञो भवति
 । अभिमनुरज्जितः प्रतिभाषानुक्तो तिष्ठेभ्यः प्रतियवति॥ १२॥ ॥ अधिपरी अनर्थको॥ ॥ अधिपरिराद्य
 वनर्थको अनर्थतिरवाचिनौ कर्म प्रवचनीयसंज्ञो भवतः। कुतो ध्यागृह्णति। कुतः पश्यगिह्णति। अनर्थका वि
 तियसं निरुहो तदर्थकावित्यर्थः। कुत आगच्छतीत्यर्थः। गत्यपसर्गसंज्ञा बाधनाथो कर्म प्रवचनीयसंज्ञा वि
 धीयते॥ १३॥ ॥ सुः सृजायाम्॥ ॥ सुशब्दः सृजायामर्थे कर्म प्रवचनीयसंज्ञो भवति। सुसिक्तं भवता। सुस्त
 नं भवता। धात्वर्थः स्तुत्यते। उपसर्गसंज्ञा श्रयं भवेत् न भवति। सृजायामिति किम्। सुषिर्क किं त्वयात्र॥ १४॥ ॥

त्वमविषयादयुज्यते। यत्र मुञ्चदस्मदी समानाधिकरणेन स्तत्रो वे प्रथमः पुरुषो भवति। प
 वतः। पर्वति॥ १०८॥ ॥ परः सन्निकर्षः संहिता॥ ॥ परराद्यो वातिरायार्थे वर्तते। सन्निकर्षः प्रत्यासक्तिः।
 परोपः सन्निकर्षो विष्णो नाम ईशानाकां लब्धवधानः ससंहिता संज्ञो भवति। दद्युत्र। मइत्र। संहिता प्रदेशा
 स्वरिता संहितायामित्येवमादयः॥ १०९॥ ॥ विरामो वे सार्न॥ ॥ विरति विरामो विरम्यते ने नेति वा वि
 रामः। स्तोः स्वसान संज्ञो भवति। वृक्षः रुक्षः। अवसान प्रदेशाः। स्वर वसानयोर्विसर्जनीय इत्येवमादयः
 ॥ ११०॥ ॥ एर्वस्त्र इदं॥ ॥ रुद्रपुत्रसंख्यानवती रुद्रगुण विवृतगर्भ स्त्राथी मुत्पन्न रूपसिद्धि रिति
 र्यकां शिकानाम्॥ ॥ इति श्रीजकादित्य काशिकाया वृत्ते प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः॥ ॥ श्री॥ ॥
 ॥ इति प्रथमोऽध्यायः॥ ॥ ॥ श्री॥ ॥ ॥ श्री॥ ॥

MISSING-9

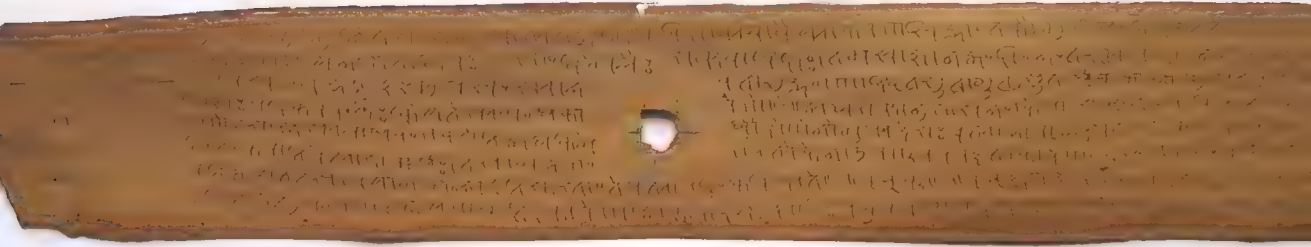
7/96%
- 4129214
x 557d x

MY 7

(p. 1625/2)

from PSu to 1.2.30

li

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[Faint, illegible handwritten text from a document.]

[illegible][illegible]

[The following section contains several lines of handwritten text in Devanagari script, which appears to be bleed-through from the reverse side of the page.]

[illegible]

[Faint handwritten text in Devanagari script, likely bleed-through from the reverse side.]

[Faint, mostly illegible handwritten text in Devanagari script, likely bleed-through from the reverse side of the page.]

[illegible]

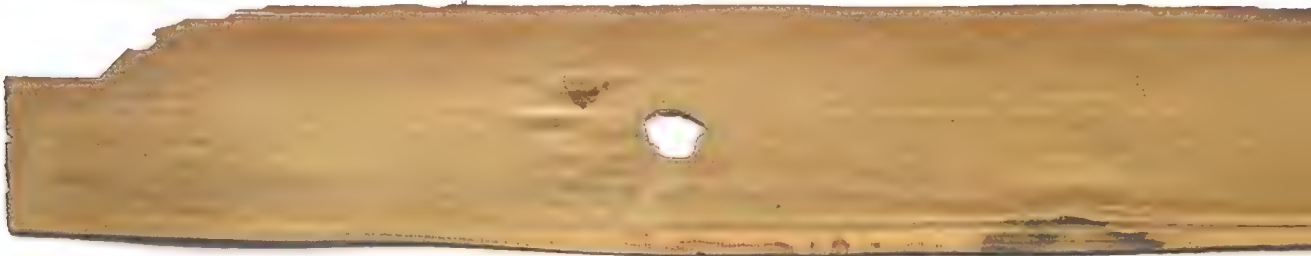

[illegible][illegible]

[Faint handwritten text in Devanagari script, likely bleed-through from the reverse side of the page.]

[illegible]

...तु...
...की...
...का...
...का...
...का...

...का...
...का...
...का...
...का...
...का...

[illegible][illegible][illegible]

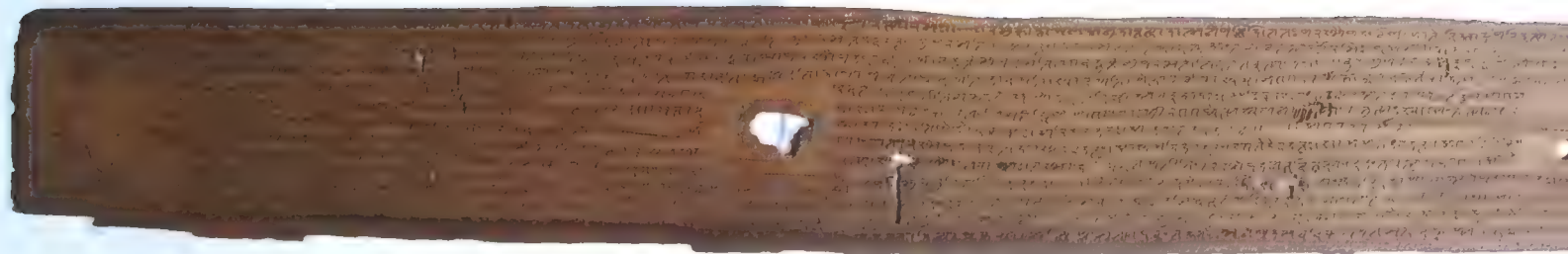
नकायस्सासाभाभिवशन्तातवेपशुनतेतावेममपिवावसितस्थलकायथाभिनवदतिवसि
वेतिननस्तेवपुतातुनतिनेयविभावेद्वितीयनल्लतेनेयाभाभिवशतेनभुतेविमंकुततिद्वेननस्ते
पताभासाबलीनीकयोभनारुमनोतिरतेनस्यावलिमीवेतनस्याकयोवातिआनतविवाशकियादद
नंति।केतवयागुतनाचंवेसात्यतेपयनस्तेपमता॥अमातयिआनतये॥पुनं
भाभेराभतवतकातिगविहकीतिस्थपतिदिआनतेतयवातिदिआनतयातिपुतिगया
तयनतनवतिषेणशआचसुनतेनाकाभस्याचसुनतेनेहिया॥॥इतनेतनाभेइतने
पवभावातिलुहंतिह्यनोभाभयतिलुहंतिवतसाकोपनसाअतिवककापनस्यपनंआतिलुहं
तविपनस्तेनवेवातेडाउवविशतेनिकाभेनंत्तवता।

पठितवपनवमवपनसजाउवेमोकातयनतातिठनायमस्वभापिपकभासोडमकिमा
पेतकअस्वाअडुमनंतीओतनायावोमडुमनंतीनातिताखीन्नेमिशातनमडुमनतिदिदिम
रुशःश्रीविकायागअवस्कुनतीकुलोतयाकीकुसायकनगिडिवस्कुतेतास्वाओस्वयाकीवा
प

[illegible][illegible]

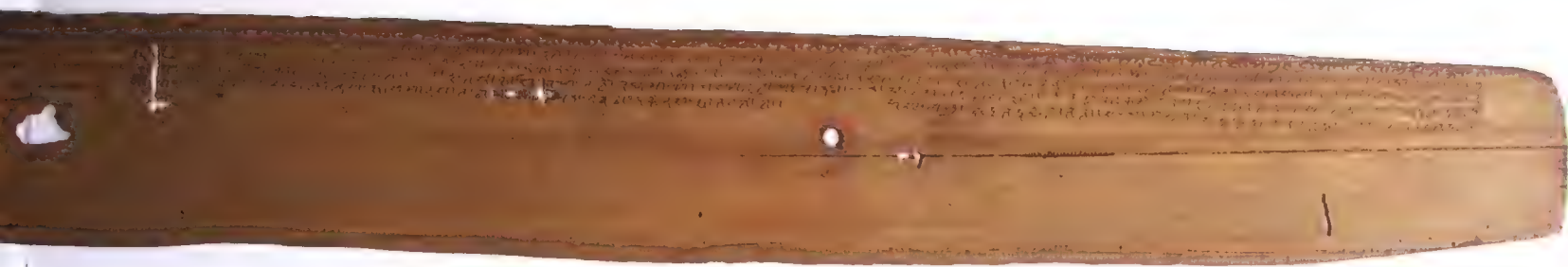

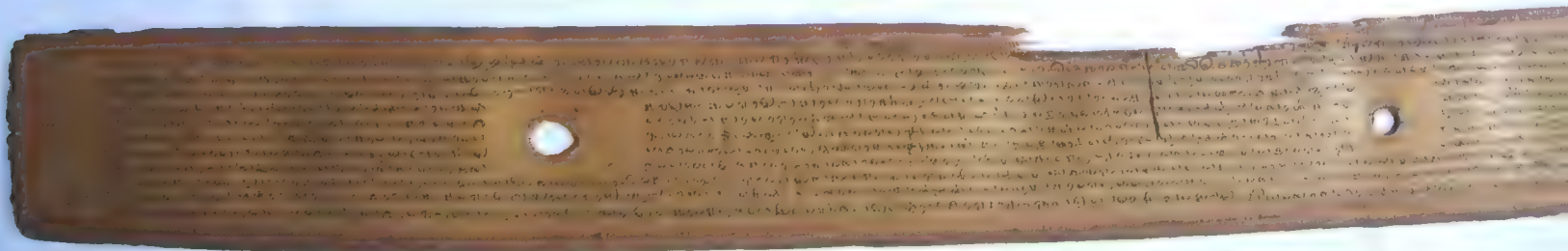

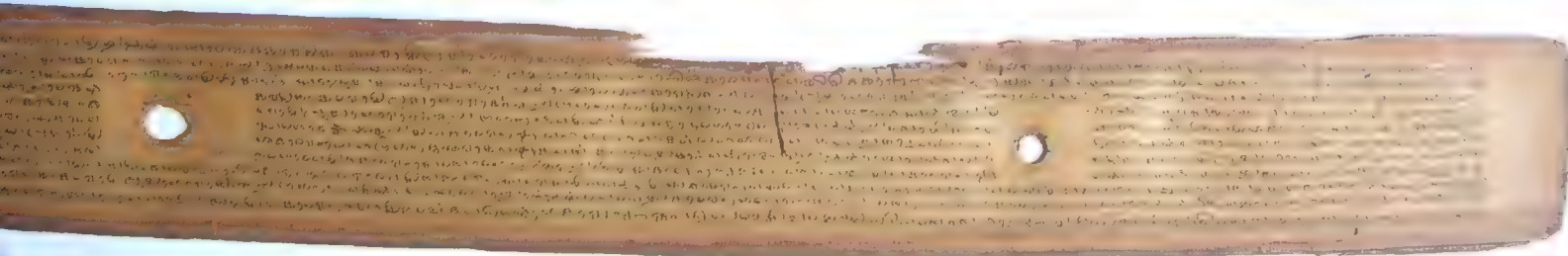

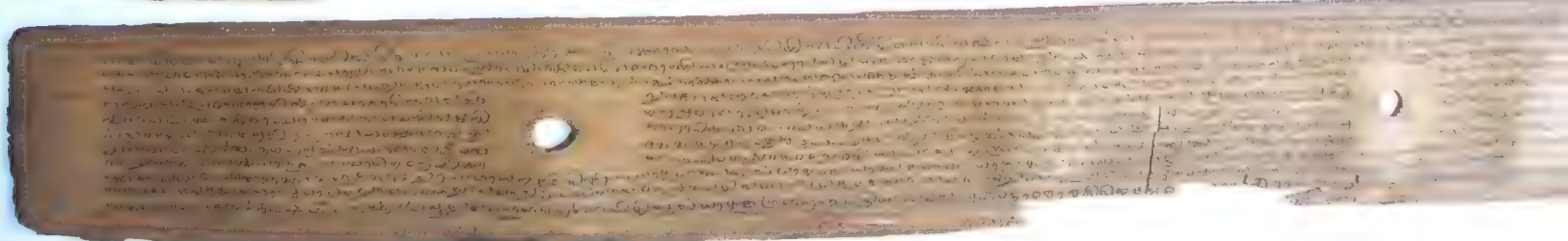
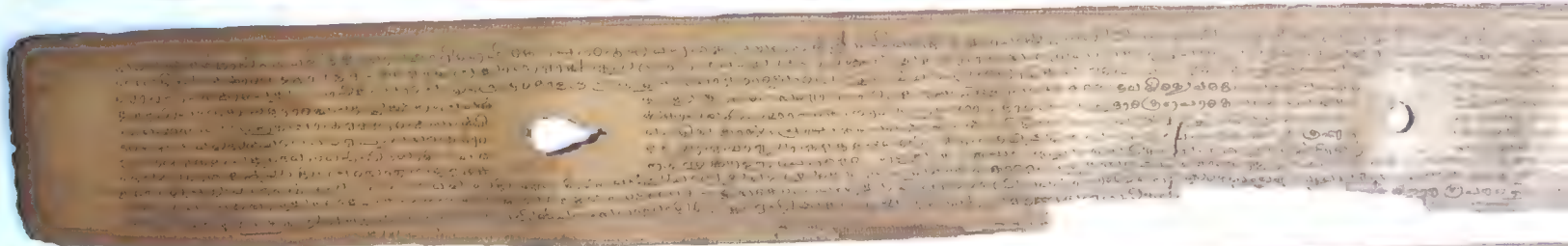
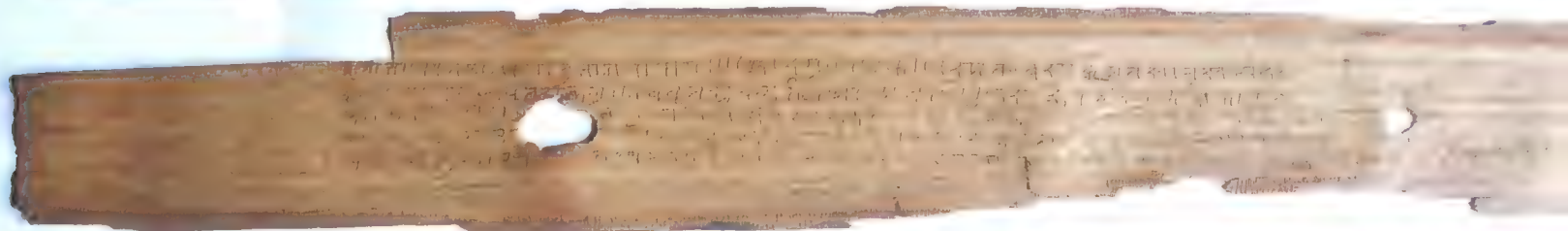

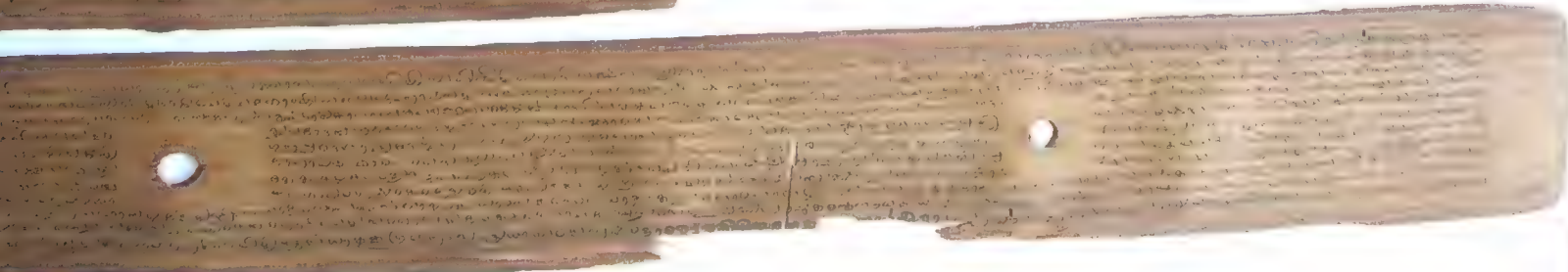
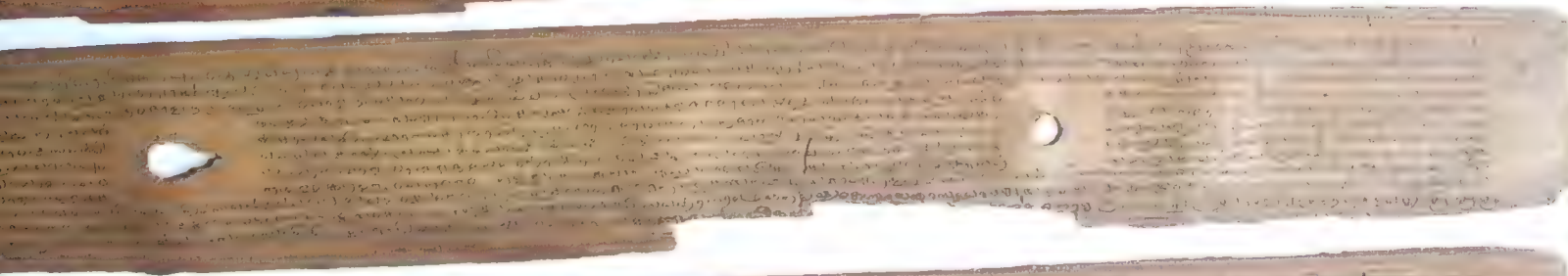
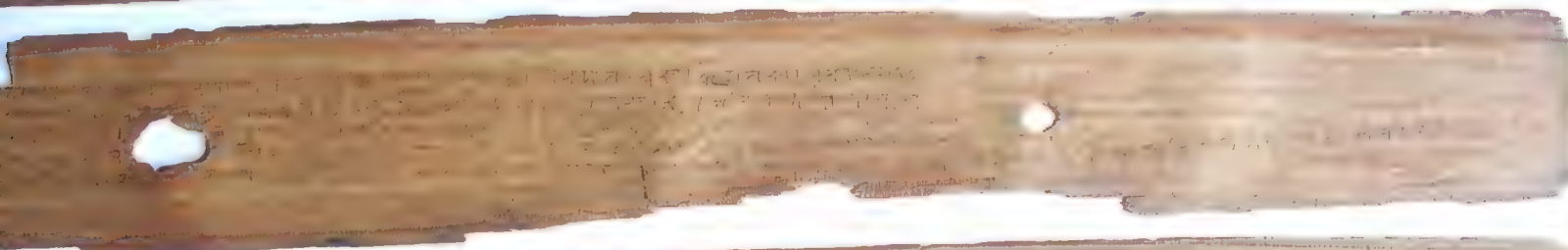

செருதி சநக உரது சபதநயிரக சபயிதயி மகா க்லயகிணுருவரப்குதி 7 க் குகியக சி / குரு. ம் வருந்
சுபநகயயடுயண்குதி 8 வுசுக்கொருநொரு கலரி உலியய ன்ரைடு குகிபடுக சநககாநி சப

உகிணு நகநயகி உதிதெ... சபயிதயி மகா க்லயகிணுருவரப்குதி 7 க் குகியக சி / குரு. ம் வருந்
சுபநகயயடுயண்குதி 8 வுசுக்கொருநொரு கலரி உலியய ன்ரைடு குகிபடுக சநககாநி சப

செருதி சநக உரது சபதநயிரக சபயிதயி மகா க்லயகிணுருவரப்குதி 7 க் குகியக சி / குரு. ம் வருந்
சுபநகயயடுயண்குதி 8 வுசுக்கொருநொரு கலரி உலியய ன்ரைடு குகிபடுக சநககாநி சப

...புத்தகம்...
...புத்தகம்...
...புத்தகம்...

...புத்தகம்...
...புத்தகம்...
...புத்தகம்...

...புத்தகம்...
...புத்தகம்...
...புத்தகம்...

...
 ...
 ...

This image shows a single leaf from an ancient palm-leaf manuscript. The leaf is dark brown and heavily damaged, with large irregular holes and missing sections. Faintly visible through the remaining material is handwritten text in the Tamil script. Some legible fragments include "திருநெல்வேலி" (Tirunelveli) and "சுந்தரபாரதியார்" (Sundarapadiyar), suggesting it may be part of a collection of poems or religious texts.

[illegible]

...பெரிய...
...செய்த...
...பெரிய...
...செய்த...

...பெரிய...
...செய்த...
...பெரிய...
...செய்த...

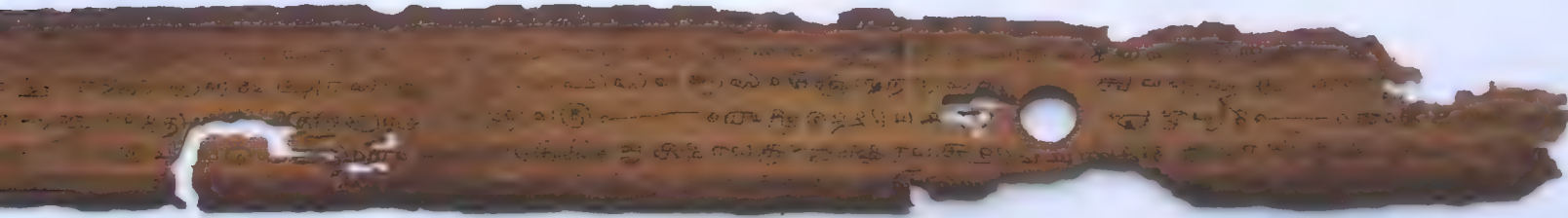
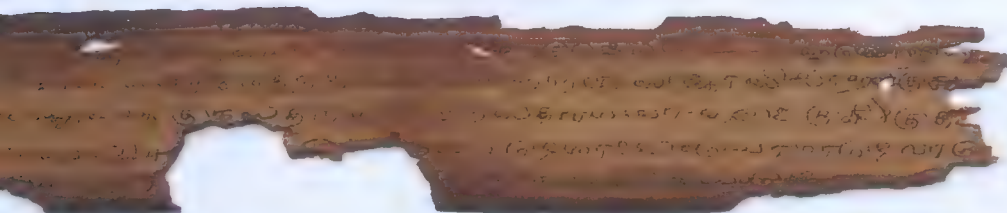
...பெரிய...
...செய்த...
...பெரிய...
...செய்த...

A long, narrow, heavily corroded metal strip, likely a sword hilt or pommel, with a central circular hole and irregular, jagged edges. The metal is dark brown and shows significant signs of age and wear.

[illegible]

A fragment of a palm-leaf manuscript, likely from the same collection as the previous one. It features two lines of handwritten Tamil script. The first line begins with a small decorative symbol followed by several characters. The second line starts with a larger, more ornate initial character, possibly representing the letter 'அ' (A), followed by more text. The leaf shows signs of wear and damage, particularly along the edges.

Handwritten text in Tamil script on a palm leaf, featuring a central circular hole for binding.

Handwritten text in Tamil script on a palm leaf, featuring a central circular hole for binding.

Handwritten text in Tamil script on a palm leaf, featuring a central circular hole for binding.

[illegible]

A long, narrow, dark brown palm-leaf manuscript strip with a hole in the center. It contains handwritten text in Tamil script, which is mostly illegible due to fading and damage. The text is arranged in a single line across the length of the leaf.

[illegible]

[illegible][illegible]

A long, narrow, dark brown leather strip, likely a fragment of an ancient artifact. It features three circular holes punched along its length. The surface is decorated with faint, light-colored markings, possibly a simple line drawing or text, which are partially obscured by the holes and the texture of the leather.

[illegible]

Fragment of a papyrus scroll, showing several lines of ancient Greek text in a cursive script. The text is partially obscured by a dark, irregular stain or damage on the left side. The visible text includes:

...
...
...
...
...
...
...
...
...

A long, narrow, dark brown leather strip, likely a fragment of an ancient document. It features a circular hole near the center, possibly for binding or identification. Faint, illegible markings are visible on the surface, which appear to be in an ancient script. The leather is dark brown and shows signs of wear and aging.

A long, narrow, dark brown object, possibly a piece of wood or bone, with a hole near the center and some faint markings. The object is oriented horizontally and shows signs of wear and aging. The hole is located towards the left side of the object. There are some faint, illegible markings or text on the surface, particularly on the left side. The object appears to be a fragment of a larger item.

[illegible]

...புத்தகம் ... தந்த ...

செய்து விட்டால், அது காலம் காலமாக
பெரிய பணியாக இருக்கிறது. பற்றி
பெரிய பணியாக இருக்கிறது. பற்றி
பெரிய பணியாக இருக்கிறது. பற்றி
பெரிய பணியாக இருக்கிறது. பற்றி

பெரிய பணியாக இருக்கிறது. பற்றி
பெரிய பணியாக இருக்கிறது. பற்றி
பெரிய பணியாக இருக்கிறது. பற்றி
பெரிய பணியாக இருக்கிறது. பற்றி
பெரிய பணியாக இருக்கிறது. பற்றி

பெரிய பணியாக இருக்கிறது. பற்றி
பெரிய பணியாக இருக்கிறது. பற்றி
பெரிய பணியாக இருக்கிறது. பற்றி
பெரிய பணியாக இருக்கிறது. பற்றி
பெரிய பணியாக இருக்கிறது. பற்றி

Fragment of a palm-leaf manuscript showing handwritten text in an Indic script, likely Tamil. The leaf is dark brown and heavily damaged, with a large circular hole in the center. The text is arranged in several horizontal lines across the width of the fragment.

[illegible]

This image shows a long, narrow, dark brown leather strip, possibly a binding element or a piece of parchment. It has a hole in the center, suggesting it was once part of a larger assembly. The surface is textured and shows signs of wear, with faint, illegible markings or text visible along its length.

MY 2

BEGINNING OF 13

IN SEQUENCE

...பெரிய...
...செய்த...
...பெரிய...
...செய்த...
...பெரிய...
...செய்த...

...பெரிய...
...செய்த...
...பெரிய...
...செய்த...
...பெரிய...
...செய்த...

...பெரிய...
...செய்த...
...பெரிய...
...செய்த...
...பெரிய...
...செய்த...

[illegible]

This image shows a single, narrow strip of a palm-leaf manuscript. It contains two columns of handwritten text in the Tamil script. The ink is dark, and the characters are somewhat weathered. A prominent circular hole is visible in the upper-middle section of the leaf, which was traditionally used for threading a cord to bind multiple leaves together. The edges of the leaf are irregular and show signs of age and wear.

[illegible]

A long, narrow palm-leaf manuscript strip, likely from a historical collection. The strip is dark brown and shows signs of wear, including a small hole near the left end and a larger notch near the right end. The text is written in a cursive style across several lines.

[illegible]

A long, narrow, and heavily damaged piece of ancient papyrus or parchment, likely a fragment of a scroll. The material is dark brown and shows significant wear, including several large holes and tears. Faint, illegible markings are visible along its length.

[illegible]

100

A long, narrow palm-leaf manuscript strip, likely from a traditional South Asian writing system. The strip is dark brown and shows signs of wear, including a large circular hole and several smaller holes. The text is written in a cursive script, possibly Tamil, and is arranged in a single line across the length of the leaf. The leaf is set against a plain white background.

A fragment of a palm-leaf manuscript, likely from the Tamil region, featuring a circular hole. The text is written in Tamil script, which is a South Asian script. The fragment shows several lines of text, with some characters appearing to be in a different script or dialect, possibly indicating a mix of languages or a specific regional variant. The text is written in a dark ink on a light-colored, textured surface.

[illegible]

A long, narrow, and heavily damaged piece of ancient papyrus, likely a fragment of a scroll. It is light brown with a mottled texture and a prominent central hole. Faint, illegible traces of ancient script are visible along its length.

LAST 2 IN SEQUENCE

PLUS OTHERS TO BE IDENTIFIED

[illegible][illegible][illegible]

[illegible][illegible][illegible]

[illegible][illegible][illegible]

[illegible][illegible][illegible]

END OF 1.3

IN SEQUENCE

[illegible][illegible]

A long, narrow, dark brown object, possibly a piece of wood or bone, with a hole in the center. It has a rough, textured surface and some lighter-colored markings or residue.

[illegible]

A long, narrow, dark brown palm-leaf manuscript strip, likely from an ancient Southeast Asian culture. It features a central circular hole for binding. The surface is inscribed with faint, illegible characters in an ancient script, possibly Khmer or Thai. The leaf shows signs of age and wear, with some discoloration and a rough texture.

A long, narrow, dark brown object, possibly a piece of wood or bone, with a central rectangular hole and several smaller holes along its length. The object is oriented horizontally and shows signs of wear and discoloration.

[illegible]

A long, narrow, dark brown object, possibly a piece of wood or bone, with a hole in the center. It has faint, illegible markings or text along its length.

This image shows a fragment of a palm-leaf manuscript, likely from the same collection as the other items. It is a long, narrow strip of reddish-brown material, possibly a leaf, with a central hole. Faint inscriptions in Tamil script are visible along the length of the fragment, though they are mostly illegible due to fading and the fragment's condition.

This image shows a single, long, narrow palm-leaf manuscript fragment. It is dark brown in color and has a central circular hole, which is a traditional feature for threading a cord to bind multiple leaves together. The surface of the leaf is covered with handwritten text in Tamil script, arranged in horizontal lines. The text is somewhat faded and the leaf shows signs of age and wear, with some irregular edges and a slightly textured surface.

This image shows a fragment of a palm-leaf manuscript. The leaf is a deep reddish-brown color, showing signs of age and wear. It is elongated and narrow, with a large circular hole punched through its center. The surface is covered with faint, handwritten text in an ancient script, likely Tamil, which is partially obscured by the damage and the hole. The text is arranged in a single line along the length of the leaf.

[illegible]

[illegible][illegible]

A long, narrow, horizontal strip of ancient papyrus with a reddish-brown hue. It features faint, illegible hieroglyphic markings and a small, circular hole near the center.

Handwritten text in Tamil script on a palm leaf. The text is arranged in approximately 10 horizontal lines. A circular hole is visible near the center of the leaf, likely for binding. The leaf shows signs of age and wear, with some discoloration and frayed edges.

A second palm leaf, mostly blank or with very faint, illegible markings. It features a circular hole near the center, similar to the first leaf. The leaf is dark brown and shows signs of wear.

A third palm leaf, also mostly blank or with very faint, illegible markings. It features a circular hole near the center, similar to the other two leaves. The leaf is dark brown and shows signs of wear.

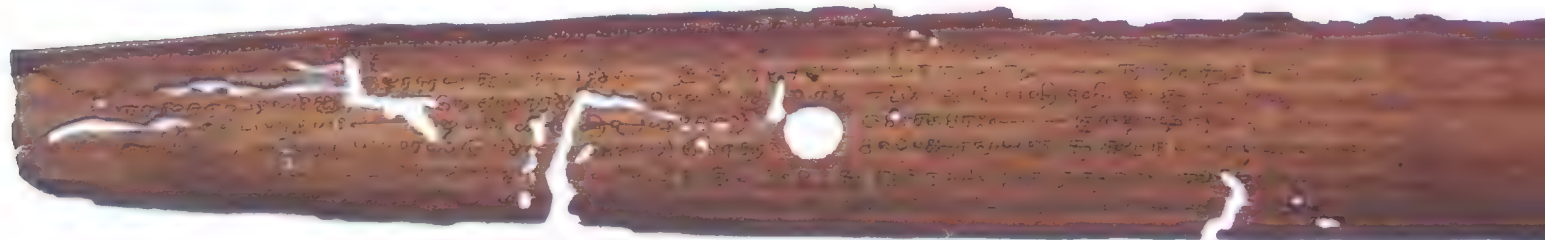
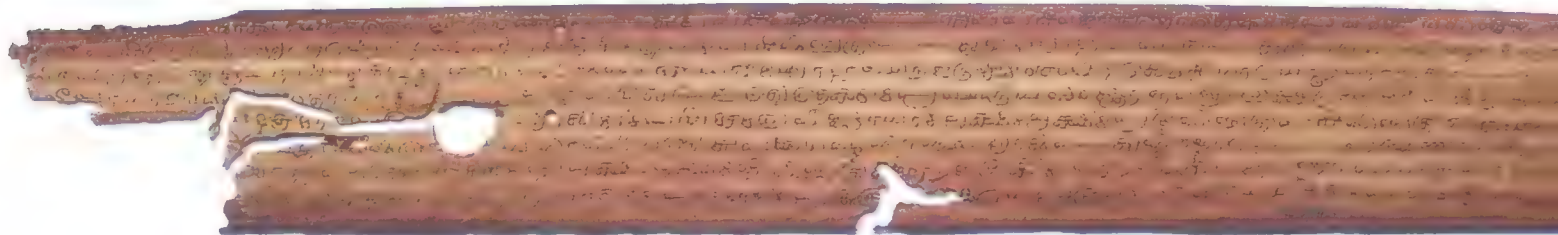
[illegible]

This image shows a single, elongated palm-leaf manuscript fragment. The leaf is dark brown and exhibits extensive damage, including a large circular hole near the center and several smaller holes. Faint, handwritten text in an ancient script is visible along the length of the leaf.

[illegible]

...புத்தகம்...
...சுருதி...
...புத்தகம்...
...சுருதி...
...புத்தகம்...
...சுருதி...

...புத்தகம்...
...சுருதி...
...புத்தகம்...
...சுருதி...
...புத்தகம்...
...சுருதி...

...புத்தகம்...
...சுருதி...
...புத்தகம்...
...சுருதி...
...புத்தகம்...
...சுருதி...

[illegible][illegible][illegible]

25

ಪಾಪದ ಉತ್ತರಾರೋಪದಿಂದಾದ್ದರಿಂದ ಪವಿತ್ರನು ಅವನನ್ನು ಬಿಡಿದು
 ತನ್ನ ದಿವ್ಯಲೀಲಾಕಾರವನ್ನು ಕೈಗೆತ್ತಿಕೊಂಡು ತನ್ನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು
 ಪವಿತ್ರನಿಷ್ಠೆ ಪ್ರೀತಿಯಿಂದ ನಿರ್ವಹಿಸಿದನು. ಆದ್ದರಿಂದ
 ಪಾಪದಿಂದ ಬಿಡುಗಡೆಯಾದವನು ಪವಿತ್ರನು ಅವನನ್ನು
 ತನ್ನ ದಿವ್ಯಲೀಲಾಕಾರವನ್ನು ಕೈಗೆತ್ತಿಕೊಂಡು ತನ್ನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು
 ಪವಿತ್ರನಿಷ್ಠೆ ಪ್ರೀತಿಯಿಂದ ನಿರ್ವಹಿಸಿದನು. ಆದ್ದರಿಂದ
 ಪಾಪದಿಂದ ಬಿಡುಗಡೆಯಾದವನು ಪವಿತ್ರನು ಅವನನ್ನು

80 8

[illegible]

۷۲

[illegible]

...ವಿಷಯವಾಗಿರುವುದು...
...ವಿಷಯವಾಗಿರುವುದು...
...ವಿಷಯವಾಗಿರುವುದು...
...ವಿಷಯವಾಗಿರುವುದು...

...ವಿಷಯವಾಗಿರುವುದು...
...ವಿಷಯವಾಗಿರುವುದು...
...ವಿಷಯವಾಗಿರುವುದು...
...ವಿಷಯವಾಗಿರುವುದು...

...ವಿಷಯವಾಗಿರುವುದು...
...ವಿಷಯವಾಗಿರುವುದು...
...ವಿಷಯವಾಗಿರುವುದು...
...ವಿಷಯವಾಗಿರುವುದು...

My 6

19/12/95

The image shows a single page from a manuscript, identified as folio 10v from the Voynich manuscript. The page is filled with handwritten text in the Voynich script, arranged in two columns. A large, ornate initial 'V' is written in blue and red ink, marking the beginning of a section. The text is written in a dark ink on aged, slightly discolored paper. The initial 'V' is decorated with intricate patterns and a small figure at its base. The overall appearance is that of a historical document, likely a book of hours or a similar liturgical text.

1. பிள்ளைகள் பற்றி உறுதியாகத் தெரிந்துகொள்ளுதல். 2. பிள்ளைகளின் பற்றாக்குறை அல்லது குறைவு உண்டானால் அதற்கான ஏற்பாடு செய்தல். 3. பிள்ளைகளின் பற்றாக்குறை அல்லது குறைவு உண்டானால் அதற்கான ஏற்பாடு செய்தல். 4. பிள்ளைகளின் பற்றாக்குறை அல்லது குறைவு உண்டானால் அதற்கான ஏற்பாடு செய்தல். 5. பிள்ளைகளின் பற்றாக்குறை அல்லது குறைவு உண்டானால் அதற்கான ஏற்பாடு செய்தல். 6. பிள்ளைகளின் பற்றாக்குறை அல்லது குறைவு உண்டானால் அதற்கான ஏற்பாடு செய்தல். 7. பிள்ளைகளின் பற்றாக்குறை அல்லது குறைவு உண்டானால் அதற்கான ஏற்பாடு செய்தல். 8. பிள்ளைகளின் பற்றாக்குறை அல்லது குறைவு உண்டானால் அதற்கான ஏற்பாடு செய்தல். 9. பிள்ளைகளின் பற்றாக்குறை அல்லது குறைவு உண்டானால் அதற்கான ஏற்பாடு செய்தல். 10. பிள்ளைகளின் பற்றாக்குறை அல்லது குறைவு உண்டானால் அதற்கான ஏற்பாடு செய்தல்.

[illegible]

Handwritten text in Tamil script, likely a historical document or manuscript. The text is written in a cursive style and appears to be a record or a letter. The document is heavily stained and discolored, with significant wear and tear visible. The text is written in a dark ink on a light-colored, aged paper. The script is dense and fills most of the page, with some lines being more prominent than others. The overall appearance is that of an old, well-used document.

[illegible][illegible]

[illegible][illegible]

[illegible][illegible]

1. The first part of the document is a list of names and titles, including "The Hon. Mr. Justice" and "The Hon. Mr. Chief Justice".
 2. The second part is a list of names and titles, including "The Hon. Mr. Justice" and "The Hon. Mr. Chief Justice".
 3. The third part is a list of names and titles, including "The Hon. Mr. Justice" and "The Hon. Mr. Chief Justice".
 4. The fourth part is a list of names and titles, including "The Hon. Mr. Justice" and "The Hon. Mr. Chief Justice".
 5. The fifth part is a list of names and titles, including "The Hon. Mr. Justice" and "The Hon. Mr. Chief Justice".
 6. The sixth part is a list of names and titles, including "The Hon. Mr. Justice" and "The Hon. Mr. Chief Justice".
 7. The seventh part is a list of names and titles, including "The Hon. Mr. Justice" and "The Hon. Mr. Chief Justice".
 8. The eighth part is a list of names and titles, including "The Hon. Mr. Justice" and "The Hon. Mr. Chief Justice".
 9. The ninth part is a list of names and titles, including "The Hon. Mr. Justice" and "The Hon. Mr. Chief Justice".
 10. The tenth part is a list of names and titles, including "The Hon. Mr. Justice" and "The Hon. Mr. Chief Justice".

[illegible][illegible][illegible]

செய்து... (Tamil script on the top leaf of a manuscript, showing a large circular hole for binding.)

... (Continuation of the Tamil script on the middle leaf, featuring a circular hole for binding.)

... (Continuation of the Tamil script on the bottom leaf, with a circular hole for binding.)

[illegible]

[illegible][illegible][illegible]

[illegible][illegible][illegible]

[illegible][illegible]

கருவாயிற் பிறந்த பிள்ளைக்குப் பிறந்தபின்னர்தான் தாயின் பால் உணவு கொடுக்கப்படும். பிறந்த பிள்ளைக்குப் பிறந்தபின்னர்தான் தாயின் பால் உணவு கொடுக்கப்படும். பிறந்த பிள்ளைக்குப் பிறந்தபின்னர்தான் தாயின் பால் உணவு கொடுக்கப்படும்.

[illegible]

Handwritten text in Tamil script on a palm leaf manuscript. The text is arranged in approximately 15 horizontal lines. A small circular hole is visible near the center of the leaf, used for binding multiple leaves together.

Handwritten text in Tamil script on a palm leaf manuscript. The text is arranged in approximately 15 horizontal lines. A small circular hole is visible near the center of the leaf, used for binding multiple leaves together.

Handwritten text in Tamil script on a palm leaf manuscript. The text is arranged in approximately 15 horizontal lines. A small circular hole is visible near the center of the leaf, used for binding multiple leaves together.

[illegible]

[illegible]